

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**MESNEVÎ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA MEVLÂNÂ
CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ'NİN TARİH KULLANIMI**

ZEYNEP SEZER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. AHMET GÜZEL**

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep SEZER		
	Numarası	20810501013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet GÜZEL		
Tezin Adı	Mesnevî Adlı Eseri Bağlamında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Tarih Kullanımı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zeynep SEZER

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep SEZER		
	Numarası	20810501013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet GÜZEL		
Tezin Adı	Mesnevî Adlı Eseri Bağlamında Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Tarih Kullanımı			

Kendisi bizâtihi bir tarihçi olmayan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevî adlı eserinde tarih biliminin inceliklerinden faydalanmıştır. Söylenişten ziyade anlam üzerine yoğunlaştığı bu eserinde, tarihî olay ve anlatımlara geniş yer vermiştir. Düşüncelerini insanlara beyan etmek ve ikna kabiliyetini arttırmak için tarih bilimini bir alternatif olarak görmüştür. Bugün Mevlânâ'nın bakış açısının, sadece yaşamış olduğu coğrafyada değil dünyanın pek çok yerinde kabul gördüğünü göz önünde bulundurduğumuzda, tarih anlatımının gücünü doğru yönde kullandığı sonucunu çıkarabiliriz. Hayatta olduğu dönemde kendisini bir tarihçi olarak tanımlamadığı gibi sonrasında da ona böyle bir sıfat atfedilmemiştir. Bizâtihi tarihçi olmaması hasebiyle, geleneksel ve çağdaş tarih anlayışları içerisinde bir veya birkaçını benimsemiştir demek doğru olmayacaktır. Ancak üslup ve anlatım tarzını analiz ederek, bu tarih anlayışlarından hangileri ile aynı doğrultuda hangileri ile zıt olduğu tespit edilebilir. Mevlânâ'nın Mesnevî'deki anlatımlarında genel itibariyle tarihsiz tarih yaklaşımına göre hareket ettiği söylenebilir. Onun, yalnızca tarih değil aynı zamanda mekân ve kişi gibi tarihi bir bilim yapan temel kavramlara da büyük oranda yer vermediği tespit edilmiştir. Rivayetleri doğrudan nakletmek yerine yaşadığı toplumun gözünden yansımalar ile eserine almıştır. Mesnevî'de tarihi derinlemesine işlemiş olan zatın tarihî anlatımları nasıl ele aldığını, kendi eklemeleri ve üslubuyla okuyucusuna nasıl sunduğunu analiz etmek, bir tarihçiye muhakkak yeni bakış açıları sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Felsefesi, Tarih Telakkileri, Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevî

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zeynep SEZER		
	Student Number	20810501013		
	Department	History Department / Medieval History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet GÜZEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî's Use of History in the Context of His Mesnevî			

Mevlânâ Celaledin-i Rûmî, who is not a historian himself, has benefited from the subtleties of the science of history in his work called Mesnevî. In this work, in which he concentrates on meaning rather than discourse, he gives a wide place to historical events and narrations. He considered the science of history as an alternative to express his thoughts to people and to increase his persuasion ability. Considering that Mevlana's point of view is accepted not only in the geography he lived in but also in many parts of the world, we can conclude that he used the power of historical narration in the right direction. He did not define himself as a historian during his lifetime, nor was he given such a title afterward. Since he is not a historian himself, it would not be correct to say that he adopted one or more of the traditional and contemporary understandings of history. However, by analyzing his tone and narrative style, it can be determined which of these historical understandings are in the same direction and which are opposite to him. It can be said that in his narratives in the Mesnevî, Mevlânâ generally acts according to the approach of history without a date. It was determined that he did not include not only date but also the basic concepts that make history a science such as place and person. Instead of directly narrating the narrations, he included them in his work with reflections from the eyes of the society he lived in. Analyzing how the person who has deeply processed history in his Mesnevî handles historical narratives and presents them to his readers with his own additions and tone will certainly offer new perspectives to a historian.

Keywords: Philosophy of History, Conceptions of History, Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî, Mesnevî

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
AÇIKLAMALAR	vii
ÖN SÖZ	viii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

MESNEVÎ'DE YER ALAN TARİHÎ OLAYLAR

1.1. İslâmiyet Öncesinde Gerçekleşen Olaylar	8
1.2. İslâmiyet Sonrasında Gerçekleşen Olaylar	15
1.2.1. Hz. Muhammed Dönemi	15
1.2.2. Dört Halife Dönemi	18
1.2.3. Emevîler Dönemi	23
1.2.4. Abbâsîler Dönemi	25
1.3. Türk-İslâm Devletlerinde Gerçekleşen Olaylar	26

İKİNCİ BÖLÜM

MESNEVÎ'DE YER ALAN TARİHÎ ŞAHSİYETLER

2.1. İslâmiyet Öncesi Dönemde Yaşayan Şahsiyetler	30
2.1.1. Hz. Muhammed Öncesi Peygamberler	31
2.1.2. Hükümdarlar	45
2.1.3. Tarihe Mâl Olmuş Şahsiyetler	47
2.2. İslâmiyet Sonrası Dönemde Yaşayan Şahsiyetler	51
2.2.1. Hz. Muhammed.....	51
2.2.2. Sahâbîler.....	53
2.2.3. Sahâbe Dışında Hz. Muhammed Döneminde Yaşayanlar	57
2.2.4. Emevîler Döneminde Yaşayan Şahıslar	59
2.2.5. Abbâsîler Döneminde Yaşayan Şahıslar	61
2.3. Türk-İslâm Devletlerindeki Şahsiyetler	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELENEKSEL VE ÇAĞDAŞ TARİH ANLAYIŞLARI İLE MEVLÂNÂ'NIN TARİH KULLANIMININ MUKAYESESİ

3.1. Mevlânâ'nın Tarih Kullanımı ile Uygunluk Arz Eden Yaklaşımlar	66
3.1.1. Hikâyeci/Rivayetçi Tarih	67
3.1.2. Öğretici/Pragmatik (Faydacı) Tarih	67
3.1.3. Teokratik Tarih Telakkisi.....	69
3.1.4. İdealist Tarih Telakkisi	69

3.1.5. Ekspresyonist Tarih Telakkisi.....	70
3.1.6. Hümaniter Tarih Telakkisi.....	71
3.2. Mevlânâ'nın Tarih Kullanımı ile Uygunluk Arz Etmeyen Yaklaşımlar.....	71
3.2.1. Bilimsel/Araştırmacı Tarih.....	72
3.2.2. Sosyal Tarih.....	72
3.2.3. İçtimaî Tarih.....	73
3.2.4. Materyalist Tarih Telakkisi.....	74
3.2.5. Pozitivist Tarih Telakkisi.....	75
3.2.6. İbn Haldûn'un Tarih Telakkisi.....	76
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA.....	81

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	:	Bin (Oğlu)
bkz.	:	Bakınız
by.	:	Beyit numarası
C.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
DİA	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
H.	:	Hicrî
haz.	:	Hazırlayan
H.z.	:	Hazreti
M.	:	Milâdî
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
s.	:	Sayfa
S.	:	Sayı
ss.	:	Sayfalar
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	:	Tercüme eden
thk.	:	Tahkik eden
t.y.	:	Tarih yok
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve diđerleri
yy.	:	Yüzyıl

AÇIKLAMALAR

- 1) Çalışmada temel kaynak olarak Tâhirü'l-Mevlevî'nin şerhli tercümesi tercih edilmiştir. (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, [çev. ve şerh Tâhirü'l-Mevlevî], Şamil Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, t.y.) Dipnotlarda her seferinde bu bilgiye verilmemiş, Tâhirü'l-Mevlevî dışında kullanılan şerh ve tercüme parantez içinde belirtilmiştir.
- 2) Bazı müelliflerin birden fazla eseri kullanılmış olduğundan, dipnot kısmında karışıklığa neden olmaması adına a.g.e., a.g.m. şeklinde kısaltmalar kullanılmayıp, her seferinde eser isimlerinin kısa künye olarak yazılması usulü takip edilmiştir.
- 3) Dipnotlarda verilen müellif ve eser isimleri, genellikle kullanılan meşhur şekline göre kısaltılmıştır.
- 4) Metin içerisinde âyet, hadis ve Mesnevî beyitleri tırnak içerisinde verilmiştir. Metin bütünlüğünün bozulmaması adına bu alıntıların yazı tipi ve puntosu değiştirilmemiştir.
- 5) Dipnot ve kaynakça kısmında sûre, yazar ve eser isimlerinde “el” takısı (Harf-i Târif) kullanılmamıştır. Harf-i Târifler, isim en başta ise kullanılmamış, isim ortada ise kullanılmıştır. Örneğin “Taberî”de kullanılmamış, “Muhammed b. Cerîr et-Taberî”de kullanılmıştır.

ÖN SÖZ

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, hayatı ve eserleriyle yaşadığı çağa ve çağlar ötesine damgasını vurmuş bir şahsiyettir. Onun hayatı ve eserleri günümüze kadar tarihten edebiyata, tasavvuftan felsefeye farklı alanlarda çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Tüm müktesebata rağmen hâlâ üzerinde çalışılmamış konuların mevcudiyeti de bir gerçektir. Yapılan literatür taramasında, Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eserindeki tarihî olay ve şahsiyetleri ele alış yönteminden hareketle, tarihî telakkiler içerisinde yerini tespit etmeye yönelik bir çalışma olmadığı görülmüştür. Bu doğrultuda; tarihi amacına ulaşmada vasıta olarak kullanan Mevlânâ'nın eserini oluşturma tarzının, tarih yazım metot ve telakkileri ile mukayese edilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Mevlânâ'nın Mesnevî'de naklettiği tarihî olaylar ele alınmış; bu olaylardan kaynağı tespit edilebilenlerin sıhhati hususunda değerlendirmeler yapılmıştır. Üzerinde durulan esas konu, Mevlânâ'nın bu olayları hangi gaye ile eserine aldığı ve nasıl naklettiğidir.

İkinci bölümde Mesnevî'de adı geçen tarihî şahsiyetler ele alınmış; söz konusu şahsiyetlerin tarihteki yeri ve Mevlânâ'nın onlara yaklaşımı değerlendirilmiştir. Bu bölümde Mevlânâ'nın, bu şahıslara nasıl bir misyon yüklediği, tasavvufta kullanılan sembolik anlatımları tarihî anlatımla nasıl birleştirdiği sorularının yanıtları aranmıştır.

Birinci ve ikinci bölümden elde edilen veriler ışığında üçüncü bölüm oluşturulmuş; onun tarihî anlatımlardaki tavrı ve tarzı, geleneksel ve çağdaş tarih anlayışları ile mukayese edilmiştir. Bu noktada, Mevlânâ'nın herhangi bir tarih telakkisini benimseyip eserinde bilinçli olarak bu yolu izlediği gibi bir iddia söz konusu değildir. Sonuç itibarıyla tarihçi sıfatına sahip olmayan Mevlânâ'nın böyle bir usûl takip ettiğini söylemek doğru olmayacaktır. Kaldı ki çağdaş tarih anlayışlarını da içine alan bu bölümde, 13. yy. sonrasında ortaya çıkmış tarih telakkileri de değerlendirmeye alınmıştır. Üçüncü bölümde, Mevlânâ'nın Mesnevî'deki usulünün geleneksel ve çağdaş tarih anlayışlarından hangilerine daha yakın hangilerine daha uzak olduğu mukayese edilmiştir.

Daha önce üzerinde çalışılmamış olan, Mevlânâ'nın tarihi nasıl tasavvur ettiği hususundaki tespit ve analizleri kapsayan bu çalışmanın, tarihçilere yeni bakış açıları

kazandıracığı umulmaktadır. Aynı zamanda, bundan sonra yapılacak çalışmalar için istifade edilecek olması ve literatüre katkıda bulunması hedeflenmektedir.

Çalışmanın konu tespitinde, araştırma safhasında ve kaleme alınışında rehberliğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Güzel'e sabrı ve ilgisinden dolayı şükranlarımı sunarım. Ayrıca, çalışma sürecinde maddî ve manevî anlamda her zaman yanımda olan aileme, annem Sırma Sezer ve babam Mehmet Sezer'e, teşekkürü borç bilirim.

Zeynep SEZER

Konya 2023

GİRİŞ

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, dengeli ve ılımlı bilgeliği ile sekiz asır gibi uzun bir zamanı aşmış; düşünceleri ve eserleriyle günümüze kadar ulaşmıştır. Ona, sadece XIII. yy. insanı demek yanlış olur, zira o hem kendi döneminin hem de bugünün hatta geleceğin insanı olmayı başarabilmiştir. Dünya görüşünü açıklayan sözlerinde, eserlerinde insanlara iç muhasebe yaptırın felsefî noktalara odaklanmıştır. Daima insan varlığını merkeze alan Mevlânâ, tefekküre sevk eden telkinleri ile düşünen toplum inşası için gayret sarf etmiştir.

Onun faaliyetleri için telkin kelimesini kullanmak yerinde olacaktır. O, kaleme aldirdığı eserlerinde ve söylemlerinde hep felsefî ve düşünsel çıkarımlarda bulunulacak mesajlar verme amacı gütmüştür. Tarihi de bu amacını gerçekleştirmek için bir argüman olarak kullanmıştır. Düşünceyi geliştirme yöntemlerinden birçoğu tarih anlatımında mevcuttur. Sözlerin daha inandırıcı kılınması adına ve ikna kabiliyetini arttırmada tarihe başvurması, tarihî birikimden ziyade tarih biliminin inceliklerine vâkıf bir düşünürün düsturu olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada, Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eserinde tarihi nasıl tasavvur ettiği hususunda değerlendirmeler yapılmıştır. Eserlerinden Mesnevî'nin seçilme nedeni, Mevlânâ'nın burada anlam üzerine yoğunlaşmış olmasıdır. Mesnevî'de tarihî anlatımlara sık sık yer vermiştir. Bu eseri, düşünce ve fikirlerini diğer insanlara ulaştırmak için bir araç olarak görmüş, şiirin bu amacı gerçekleştirmede yeterli olmayacağını belirtmiştir. Şiir her ne kadar farklı alanlarda verilmek istenen mesaj için bir alternatif olsa da tarih anlatımlarında mânânın kısır kalmasına yol açacaktır. Mevlânâ, bu nedenle Mesnevî'de şiiri yer yer överken yer yer küçümsemiştir.¹

Mevlânâ'nın tarih bilimini kullanma yöntemi incelenirken üzerinde durulması gereken noktalardan biri de zatin bakış açısının şekillenmesine etki eden çevre faktörüdür. Sosyal bir varlık olan insanın gelişiminde, karakter oluşumunda, düşünce yapısında çevre ve maruz kalınan kültürel etmenler büyük yer tutmaktadır. Farklı

¹ Semih Ceyhan, "Mesnevî", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2004, 29/327; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin edebî kişiliği ve şiir ile ilgili görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Güzel, *Aşkın Simurgu -Bir Mevlânâ İncelemesi-*, Rûmî Yayınları, Konya, 2010, s. 204.

kültürlerin etkisini olumlu yönde kullanabilen ve çeşitlilikten faydalanabilen bireyler, bu çeşitliliği üretkenliklerine de yansıtabilirler.

1207 yılında Horasan'da dünyaya gelen Mevlânâ'nın 5 yaşında iken ailesiyle birlikte Belh'te başlayan yolculukları Anadolu'da nihayet bulmuştur. Dönemin önemli âlimlerinden olan babası Bahâeddin Veled'in, onun eğitiminde payı şüphesiz çok büyüktür. Mevlânâ, babasından aldığı eğitimi, içerisinden geldiği Fars kültürünü, yerleştiği Anadolu coğrafyasında Türk kültürü ile harmanlayarak kendisine geniş bir bakış açısı oluşturmuştur.

Bugün sadece yaşamış olduğu coğrafyada değil, dünyanın pek çok yerinde Mevlânâ'nın bakış açısı kabul görmektedir. Kabul görmenin de ötesinde, ilkeleri büyük bir saygınlık kazanmış durumdadır. Farklı coğrafyalardan, farklı kültürlerden, farklı dinlerden kitleleri etkilemeyi başarmış bir düşünürün kullandığı yöntemlerden birisi olan tarih anlatımını incelemek, tarihe yeni kazanımlar ve bakış açıları sunmanın yanı sıra tarih biliminin önemini de ortaya koyacaktır.

Tarihî olguların günümüze kadar saf bir şekilde gelmesi imkânsızdır. Anlatan ve aktaran kişinin karakteri, anlatım biçimi, düşünce yapısı ile bir süzgeçten geçerek diğer insanlara ulaşır. Aslında anlatılanlar, anlatan kişinin merceğinden görünenlerdir. Bu nedenle her anlatımın alıcısı da farklı olacaktır. Bakış açısını geniş tutan, farklı olguları harmanlayabilen kişilerin okuyucu ve alıcı sayısı da artacaktır.

Buradan hareketle Mevlânâ, düşüncelerini beyan etmek için tarihi alternatif bir yöntem olarak görmüş ve vurgulamak istediği hususlarda tarihin gücünden faydalanmıştır. Kendi döneminde ve sonrasında da modern çağ insanını dahi etkilemeyi başarabilen, fikirlerini yüzyıllar sonrasına ulaştırabilen Mevlânâ'nın tarihi ele alış yönteminin incelenmesi, literatüre katkı sağlayacaktır.

A. Araştırma Konusu ve Problemi

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, gerek dünya görüşüyle gerekse meydana getirdiği eserlerle kendi döneminden günümüze kadar geçen süre boyunca daima önemini korumuş bir isimdir. Hayatı ve eserleri incelendiği zaman dinî/tasavvufî boyutun ötesinde tarihî, felsefî, edebî, sosyal, kültürel, siyasî vb. birçok alanla etkileşimi ve bu alanlara etkisi daha iyi anlaşılmaktadır.

Mevlânâ'nın Belh'te doğmuş olması, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü olduğu dönemde başkent Konya'da ikamet etmesi, Moğol istilalarına ve ardından Selçuklunun çöküşüne şahitlik etmesi, onun farklı bakış açıları ve çok yönlü düşünce yapısı kazanmasına katkı sağlamıştır. Bu noktada, kendi çağının ötesine ulaşabilmiş bir düşünür olan Mevlânâ'nın eserlerinin incelenmesi, çağdaş dönem insanında bir farkındalık oluşturacaktır.

Mevlânâ'nın eserleri ve görüşleri, farklı alanlar bağlamında incelenmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmış olmasına rağmen tarih alanındaki yerine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma, onun farklı kültürleri nasıl birleştirdiği, tarihi nasıl ele aldığı, tarih anlatımındaki gayesi gibi soruların cevaplarını verecektir. Bunun yanı sıra, dönem koşullarının tarih anlatımına tesiri, XIII. yy. öncesi tarihin o döneme yansımaları, tarihe mâl olmuş şahsiyetlerin tarih anlatımındaki yeri vb. ipuçlarını da sunacaktır.

Bu çalışmada, Mevlânâ'nın tarihi derinlemesine işlemiş olduğu Mesnevî'si bağlamında, onun tarihî tutumu hakkında çıkarımlarda bulunmak hedeflenmiştir. Mesnevî'den hareketle, Mevlânâ'nın tarihî olayları ve şahsiyetleri anlatımı, tutum ve yöntemi hususunda genel bir perspektife ulaşılmaya çalışılmıştır.

B. Sınırlılıklar

Çalışma, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinden Mesnevî ile sınırlı tutulmuştur. 25.700 beyitten meydana gelen eserde, olay örgüsü barındıran yahut tarihsel anlatımlar içeren beyitler üzerinde durulmuştur. Diğer tarihî kaynaklarda nakledilen olaylar ile ilişkilendirilen anlatımlarda, mukayeseli çıkarımlarda bulunulmuştur. Birinci bölümde olayları, ikinci bölümde şahısları merkeze alan anlatımlar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise böyle bir ayırımı gidilmeden, onun tarih kullanımı, tarihi ele alış yöntemi ve tarihe bakışı gibi noktalarda tespitler yapılmıştır.

C. Araştırmanın Amacı

Çalışmada, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî adlı eserinde nakletmiş olduğu olayların tarih bilimi çerçevesinde değerlendirilmesi ve Mevlânâ'nın olaylarda bahsi geçen tarihî şahsiyetlere bakış açısının incelenmesi amaçlanmıştır. Mesnevî'de

yer alan tarihî olaylardan yola çıkılarak Mevlânâ'nın tarihi yorumlaması ve ele alış yöntemine dair tespitler yapılmıştır.

Çalışmada cevaplarını ortaya konulmaya çalışılan sorular şunlardır:

- a- Mevlânâ, Mesnevî adlı eserinde hangi ana fikirdeki tarihî olaylara yer vermiştir?
- b- Mevlânâ, hangi gaye ile bu tarihî olayları nakletmiştir?
- c- Mesnevî'de yer alan tarihî olaylar nasıl bir bakış açısıyla nakledilmiştir?
- d- Mevlânâ'nın tarihe mâl olmuş şahsiyetlerden bahsederken yaklaşımı nasıl olmuştur?
- e- Mesnevî adlı eser oluşturulurken geleneksel ve çağdaş tarih anlayışlarından hangilerine yer verilmiştir?

D. Araştırmanın Önemi

Mütefekkirler, mutasavvıflar, âlimler, ilim erbapları yaşadıkları dönemden ve toplumdan etkilenirler. Düşünce yapılarında, kaleme aldıkları eserlerinde, sözlerinde ve faaliyetlerinde şüphesiz o toplumun izlerini taşırlar. Aynı şekilde bazı şahsiyetlerin kitlelere yön verdiği aşikârdır. Bu nedenledir ki Mevlânâ'nın anlaşılması, yaşamış olduğu toplumun, etkilendiği kültürlerin anlaşılması demektir.

Mevlânâ, bizâtihi bir tarihçi değildir. Fakat topluma vermek istediği mesajlar için tarih anlatımını etkili bir şekilde kullanmıştır. Düşüncelerini beyan ederken, toplumsal bir mesaj vermek isterken tarih kullanımını nasıl tasavvur ettiğini anlamak, bir tarihçinin tarih anlayışının oluşumunda etkili olacaktır. Bununla birlikte Mevlânâ'nın tarihî tutumu değerlendirilirken, onun tarihe katkılarını görmek de mümkündür.

Şahıslar çevresinde meydana gelen ve yine şahıslar eliyle yazılan bir bilim dalı olan tarih için, insanı anlamak ve faaliyetlerine anlam vermek son derece önemlidir. Bu nedenle biyografi çalışmalarının tarih bilimine katkısı büyüktür. Biyografileri kaleme alınan kişiler kadar, o kişilerin meydana getirdikleri eserlerin incelenmesi de tarih bilimine fayda sağlamaktadır. Nitekim eser incelemelerinde, yazarın tutumundan ziyade eserin oluşturulduğu dönem olayları, dönem şartları gibi çıkarımlarda da bulunmaktadır. Mesnevî'nin incelenmesi ve anlatılan olayların analiz edilmesi,

Mevlânâ'nın yaşadığı döneme ve kendisinden önceki döneme ışık tutmaya katkıda bulunacaktır.

E. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Kaynaklar

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin tarih kullanımının analiz edilmesini konu alan bu çalışmada temel kaynak, Mesnevî olmuştur. Bugüne kadar Mesnevî'nin manzum ve mensur olarak pek çok tercüme ve şerhi yapılmıştır. Bu çalışmada Mesnevî'nin edebî eser olma özelliğinden öte anlatılanların içeriği üzerinde durulacağı için mensur tercüme kullanılması uygun görülmüştür. Mananın tam kavranabilmesi adına şerhli tercüme kullanılmıştır.

Çalışmada geleneksel şerh metotlarından; farklı ilim dallarının terminolojisinden istifade edilen, nüsha-rivayet tenkitlerinin yapıldığı² Mesnevî şerhleri arasından Tâhirü'l-Mevlevî'nin tercüme ve şerhi tercih edilmiştir.

Tâhirü'l-Mevlevî, eseri 5. cildinin hemen hemen yarısına kadar şerh etmiş ancak kalanını tamamlayamamış, kalan kısmı öğrencisi Şefik Can tamamlamıştır. Bu nedenle çalışmada Şefik Can'ın tercümesi de kullanılmıştır. Gerekli görülen yerlerde farklı kişiler tarafından yapılmış tercüme ve şerhlere de başvurulmuş, mukayeseli bir yaklaşım sergilenmiştir.

Mevlânâ'nın eserini oluştururken beslendiği ana kaynak, kendi ifadesiyle Kur'ân-ı Kerîm olmuştur. O, eserinde Kur'ân öğretilerini destekleyici ifadeler ve anlatımlar kullanmıştır. Anlatımları ile Kur'ân öğretilerine işaret ettiği gibi bizzat Kur'ân âyetlerine de yer vermiştir. Dolayısıyla Kur'ân meâli ile Kur'ân'ın anlama ve yorumlama çalışmaları olan tefsir kaynakları, çalışmada başvurulan kaynaklar arasındadır.

Kur'ân-ı Kerîm öğretilerini destekleyen anlatımlarda, Kur'ân'ın tebliğcisi Hz. Muhammed'in hadislerine de yer verilmiştir. Nitekim Mesnevî'nin tamamını şerh eden Ankaravî İsmâil Rusûhî, Mesnevî'yi "Kur'ân tefsirleri ile nebevî hadislerden

² Ömür Ceylan, "Şerh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, 38/566.

meydana gelen iki denizin birleştiği yer”³ olarak tanımlamıştır. Bu doğrultuda, çalışmada Kur’ân ve tefsir kaynaklarından sonra, Kütüb-i Sitte olarak meşhur olmuş kitaplar başta olmak üzere hadis kaynaklarından istifade edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Mesnevî’deki tarihî olaylar ele alınmıştır. Ele alınan tarihî olayların değerlendirmesi için İslâm tarihi, Türk-İslâm devletleri tarihi ve genel Orta Çağ tarihi kitaplarından istifade edilmiştir. İlk dönem İslâm tarihi konularında siyer ve meğazi türü eserlere de başvurulmuştur.

İkinci bölüm başlığı altında, Mesnevî’deki tarihî şahsiyetler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda müracaat edilen kaynaklar, özellikle İslâm tarihi ve Türk-İslâm devletleri tarihindeki şahısları ele alan tabakât ve terâcim eserleri olmuştur.

Üçüncü bölümde Mevlânâ’nın tarih kullanımı incelenirken, geleneksel ve çağdaş tarih anlayışlarının yer aldığı tarih felsefesi eserlerinden yararlanılmıştır. Tarihi ele alma ve kullanma metotları üzerine yapılan analizlerde, tarih metodolojisi kitapları çalışmaya katkı sağlamıştır.

Mevlânâ’nın tarih bilimi içerisindeki yerine dair bugüne kadar geniş kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmanın ana kaynağı olan Mesnevî’deki tarihî olayların incelendiği bir başka çalışma bulunmamaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda, konuyla ilişkili olarak ulaşılan çalışmalar şunlardır;

Evrin Döner,⁴ Mevlânâ’nın tarih ve din anlayışının felsefi yönüne ağırlık veren bir çalışma yapmıştır. Mevlânâ’nın bir eserini baz alarak değil genel görüşleri üzerinden yorum ve analiz yapılan bu çalışmada, tarih ve din tasavvurundaki insan anlayışı değerlendirilmiştir.

İsmail Kalemci,⁵ Mevlânâ’nın eserlerinden Dîvân-ı Kebîr’de yer alan tarihî olayları ele alan bir çalışma yapmıştır. Tuncer Baykara⁶ da Mevlânâ’nın Divân-ı Kebîr

³ Semih Ceyhan, *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005, s. 167.

⁴ Evrin Döner, *Mevlânâ Celaleddin Rûmî’de Tarih ve Din Tasavvuru*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018.

⁵ İsmail Kalemci, *Mevlana’nın Divan-ı Kebir’indeki Büyük Tarihi Olaylar ve Yorumları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990.

⁶ Tuncer Baykara, “Mevlânâ’nın Divân-ı Kebîr’inin Tarihî Kaynak Olarak Değeri”, *Birinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, yayına haz. Emrehan Küey, (Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa, 2002).

eserinin tarihî kaynak değeri ile ilgili bir tebliğde bulunmuştur. Fakat Mevlânâ'nın Mesnevî'sindeki tarih anlatımını değerlendirmemiştir.

F. Araştırma Yöntemi (Metodu)

Deney ve gözlemden ziyade araştırmacının katılımcı rolünde olacağı, düşünce ve yorumu ile sonuç elde edileceği bir araştırma modeli olduğu için çalışmada nitel araştırma yapılması uygun görülmüştür. Olayların ve olguların bütüncül ve gerçekçi bir şekilde ortaya konulmasını amaçlayan⁷ nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Araştırma konusu ile ilgili kaynaklar incelenerek elde edilen veriler ışığında ilerleme kaydedilmiştir. Literatürde yer alan ana kaynaklar, araştırma eserler ve makalelerden ortaya çıkarılan malumatlar doğrultusunda mukayeseli çıkarımlarda bulunulmuştur. Araştırma sonunda erişilen bulgu ve dokümanlar tümevarımcı yaklaşım ile örneklendirme, yorumlama, tartışma yöntemleri kullanılarak analiz edilmiş ve iç tenkit⁸ ile tez yazımı gerçekleştirilmiştir.

⁷ Ali Yıldırım, "Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi", *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 1999, 23/10.

⁸ Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 81.

BİRİNCİ BÖLÜM

MESNEVÎ'DE YER ALAN TARİHÎ OLAYLAR

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin, edebî bir söyleyişle ele aldığı eseri Mesnevî'de tarih bilgisini ve vukufunu görmek mümkündür. Beyitleri okunduğunda, hükümdarların kullandıkları unvanlardan siyasî olayların detaylarına kadar derin bir tarihî bilgiye vâkıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Eserinde bahsi geçen tarihî olaylar belli bir dönem ile sınırlandırılmamıştır. Çalışmanın bu bölümünde, Mevlânâ'nın hangi dönem olaylarını ne amaçla naklettiği hususunda tespitler yapılmaya çalışılmıştır.

1.1. İslâmiyet Öncesinde Gerçekleşen Olaylar

İslâmiyet öncesinde gerçekleşen olaylardan, Mesnevî'de zikredilenler büyük çoğunlukta peygamberler tarihi ile alâkalı konulardır. Ağırlıklı olarak okuyucunun manevî çıkarımlarda bulunacağı ve nasihat alacağı konulara değinen Mevlânâ, sadece Hz. Muhammed döneminden itibaren yaşanan olaylara değinmemiş, önceki döneme de eserinde yer vermiştir.

Mesnevî'de, Zünüvâs dönemi olayları yer almaktadır. Zünüvâs, Himyerilerin son kralıdır ve Yahudi'dir. Hükümdarlığı zamanında Hristiyanlara yaptığı zulümlerle meşhur olmuştur. Bunlardan en bilineni, giriştiği savaşta Necran'ı ele geçirdikten sonra buradaki Hristiyanları öldürmesidir.⁹ Necran'da hendekler kazdırıp, içlerine ateş doldurup Hristiyanları yakarak öldürmüştür. Bu esnada hendeklerin etrafında durup yakılan insanları izleyenler de tarihî kaynaklara ashâbü'l-uhud yani hendek topluluğu olarak geçmiştir.¹⁰ Mesnevî'de bu olay anlatılırken, kişi isimleri ya da dönem bilgisi verilmemiş, hikâye tarzında aktarılmıştır.

Önce Hz. İsa dinini yok etmeye çalışan Yahudi hükümdarın hikâyesi olarak anlatıma başlanmış, okuyucu Kur'an'da ashâbü'l-uhud'un anlatıldığı Burûc Sûresi'ni okumaya yönlendirilmiştir.¹¹ İlerleyen beyitlerde hikâye detaylandırılmaya başlanmıştır. Yahudi hükümdar, kazılan hendeklerin başına put dikmiş ve puta

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018, 1/123.

¹⁰ Nuh Arslantaş, "Zünüvâs", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, 44/512.

¹¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, (çev. ve şerh Tâhirü'l-Mevlevî), Şamil Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, t.y., 2/438, (by. 735).

tapmayanları ateşe atıp yakmıştır.¹² Mesnevî’deki bu hikâyede putlar, nefsi temsil etmektedir. “Putların anası ve menşei sizin nefsinizdir”¹³ diyen Mevlânâ, konuyu asıl anlatmak istediği noktaya getirmiştir. Bu hikâyeyi okuyucuya sunmasındaki maksat, insanın asıl korkması ve tedbir alması gereken en büyük tehlikenin kendi içindeki nefis olduğuna dair nasihat etmektir.

Mevlânâ, Zûnüvâs bahsinin hemen ardından “o hükümdar” diye devam ederek “süt emen bir çocuğun ateş içinde dile gelmesi” hikâyesini anlatmaya başlamıştır.¹⁴ Yani bu olayı anlatırken Zûnüvâs ile aynı dönem aynı şahısları kastetmiştir. Fakat hikâyede anlatılanlar, Firavun zamanında Mısır’da meydana gelmiştir. Hadis kaynaklarında aktarılan rivayetlere göre Hz. Muhammed, mi’rac’da iken burnuna güzel bir koku gelir ve Cebrail’e kokunun kaynağını sorar. Cebrail, bu kokunun kadınların saçını tarayan mâşıta yani berber bir kadın, iki oğlu ve kocasının kabirlerinin kokusu olduğunu söyler, anlatmaya başlar. Bu mâşıta, Allah’ın varlığına inanan ve Firavun’un tanrılığını reddeden bir kadındı. Bir gün Firavun’un kızının saçını tararken elindeki tarak düşünce ağzından “Firavun helak olsun” cümlesi çıktı. Kız, durumu babasına haber verince Firavun, kadını ve ailesini huzuruna çağırıp dinlerinden döndürmeye çalıştı. Allah’ın varlığını inkâr etmedikleri için aileyi öldürdü. “Bu koku onların kabirlerinin kokusudur” diyerek Hz. Muhammed’e olayı anlatır.¹⁵ Müsned’de kadının ağzından “Bismillâh” lafzının çıktığı, Firavun’un da aileyi eritilmiş bakıra atarak öldürttüğü rivayeti geçmektedir. Ayrıca kadın, kucağında bebeği olduğu için bir an tereddüde düşecek gibi olunca bebek dile gelmiş ve annesine hak yolda olduğunu söylemiştir.¹⁶

Mevlânâ’nın eserinde anlattığı hikâye okunduğu zaman, yukarıda nakledilen olay ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Mesnevî’de yer alan anlatımda, hükümdar kucağında çocuğu olan bir kadını putun önüne getirmiştir. Kucağındaki bebeği alıp ateşe atınca kadın korkup imandan çıkacak gibi olmuştur. O esnada ateşin içindeki

¹² *Mesnevî*, 2/457, (by. 763).

¹³ *Mesnevî*, 2/458, (by. 766).

¹⁴ *Mesnevî*, 2/465, (by. 781).

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn-i Mâce, *Sünen*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Kahire, 1952, “Fiten”, 23.

¹⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 5/30-31.

bebek konuşarak annesine ölmediğini söylemiştir. Mevlânâ, olayı kendi eklemeleri ile detaylandırarak nakletmiş; devamında bebeğin ağzından okuyucuya nasihatler vermek istemiştir. Hükümdar, ateşe hitap etmiş, ateş ona cevap vermiş ve aslında tüm bu konuşmalarda Mevlânâ, vermek istediği mesajları okuyucuya aktarmıştır.

Hikâyede, ateşin içindeki bebeğin seslenişinden sonra tüm Müslümanlar¹⁷ kendi iradeleri ile ateşe atlamışlardır. Bu ateş, bir sembol olup dünyadan vazgeçip Allah yoluna kendini adamayı temsil etmektedir. O bebeğin seslenişine kulak verenler, imanı için canından vazgeçen sadık kahramanları temsil etmektedir. Mevlânâ'nın bu olayı Zûnüvâs'ın hemen ardından nakletmesi, ikisinde de bir ateş yakıtılıp imanından vazgeçmeyenler öldürüldüğü için birbirine benzer temalar olmasından dolayıdır. Muhtemelen konu bütünlüğünü bozmamak için dönem ve karakterleri değiştirmek istememiş ve aynı kişiler etrafında olayı anlatmaya devam etmiştir.

İslâmiyet öncesi dönemde ele alınan karakterler ve olaylar, sadece peygamberler tarihi ile alâkalı değildir. Mesnevî'de İslâmî literatüre Câlînûs olarak geçmiş Galenos'un¹⁸ adı da geçmektedir. Câlînûs'un doğum tarihi ile ilgili araştırmacıların farklı tespitleri vardır. Genel kabule göre doğum tarihi milâdî 108 olsa da modern araştırmacıların tespitine göre 130'dur.¹⁹ Câlînûs, Yunandır; tıpçı, aynı zamanda filozoftur. Mesnevî'de de tıp ustası/hocası olarak geçmektedir. Zikredildiği bahiste, talebesine bir kimseden ilaç getirmesini istemiştir. Talebesi ilacı istemeye gittiğinde, o kişi şaşırarak bu ilacın delilik için kullanıldığını söylemiştir. Câlînûs da bir delinin kendisine uzun uzun bakıp göz kırptığını, eğer kendisinde aynı münasebeti görmeseydi bunu yapamayacağını belirtmiştir.²⁰

Anlatılan kısa hikâyenin öncesinde “Eğer bir pislik böceği gül suyuna rağbet ederse o rağbet, onun gül suyu olmadığına delâlet eder”²¹ beytinde ifade edilen düşünce, örnek olay ile açıklanmak istenmiştir. Anlatımın sonunda da aynı cinsten olmayan iki kuşun birlikte uçması hikâyesi ile devam edilmiştir. Halk arasında insanın kendi meşrebinden kişilerle beraber olması gerektiğine dair kullanılan, “her kuş kendi

¹⁷ Puta secde etmeyenleri ifade etmek için Müslüman ifadesi kullanılmıştır.

¹⁸ İlhan Kutluer, “Câlînûs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, 7/32.

¹⁹ Kutluer, “Câlînûs”, s. 32.

²⁰ *Mesnevî*, 7/659, (by. 6042).

²¹ *Mesnevî*, 7/656, (by. 6033).

cinsiyle uçar” sözü, Mevlânâ’nın izah etmeye çalıştığı durumu anlatmaktadır. O, tarihî bir anlatımdan ziyade bahsedilen konuya işaret etmek için bu hikâyeyi nakletmiştir. Anlatıda, deliliği iyileştirecek ilaç arayışına girecek bir tıpçı seçilmek istenmiştir. Bu nedenle karakter olarak Câlînûs tercih edilmiştir.

Mesnevî’de kendi millet ve mezhebine taassubu sebebiyle Hristiyanları öldüren Yahudi bir hükümdarın hikâyesi geçer.²² Bu hikâyenin tarihteki gerçek bir şahsiyet olup olmadığı üzerine araştırmalar yapılmıştır. Eserde geçen olayı kısaca özetleyecek olursak, Yahudi olup Hristiyanlığa düşmanlık besleyen, bu sebeple Hristiyanları öldüren bir hükümdar vardır. Onun bir de çok hileci veziri vardır ki bir gün bu hükümdara, Hristiyanları öldürmekte fayda olmadığını söylemiştir. Hükümdara, hiç Hristiyan kalmaması için düşündüğü planını anlatmıştır. Buna göre, hükümdar vezirinin elini kulağını kestirip herkesin görebileceği bir meydanda dar ağacına çıkaracak, o esnada bir şefaatchi sayesinde affedilecektir. Merkezden uzak bir yere sürgüne gönderilecek ve insanlara gizli Hristiyan olduğunu söyleyip insanları etrafında toplayacaktır. Hükümdar, veziri dinleyince plan aklına yatmış ve söyledikleri aynen uygulanmıştır. Vezir, tam altı ay boyunca tüm Hristiyanları etrafına toplamıştır.

O dönemde Hristiyanlığın on iki emîri de vezirin türlü sözlerine inanmıştır. Vezir, bu emîrlerin her birisine farklı yazılar yazıp verir ve halvete girer. Kırk elli gün halvette kalınca müritleri onu görmek için çabalamaya başlarlar fakat vezir, artık dördüncü kat semada Hz. Îsâ’nın yanında olacağını söyler. On iki emîri yanına tek tek çağırıp halifesi olduğunu ve diğer emîrlerin ona tâbi olmalarını söyler. Ben öldükten sonra bunu söyle, sana uymayanı esir et ya da öldür diye emir verir. Halvete geri döner ve kendisini orada öldürür. Emîrlerin her biri halifelik davasına girişince ortalık karışır, tüm Hristiyanlar çatışmaya başlar, birbirlerini öldürürler.²³

Hikâye okunduğunda akıllarda beliren ilk isim, Aziz Pavlus’tur. Hikâyedeki vezir, İslâmî kaynaklarda eleştirilen Pavlus imajı ile çok benzemektedir; ancak Mesnevî şarihi Tâhirü’l-Mevlevî, hikâyedeki karakterin Pavlus olmadığını söylemiştir.²⁴ Avni Konuk, tarih kaynaklarında yazılmasa da hikâyede kastedilen

²² Hikâye 1/237, (by. 321) ile 2/442, (by. 733) arasında dağınık olarak yer almaktadır.

²³ *Mesnevî*, 2/421, (by. 698).

²⁴ *Mesnevî*, 2/402.

karakterlerin Yahudi kralı Herod'un oğlu Celîl ve veziri olabileceği kanaatindedir.²⁵ Abdülbaki Gölpınarlı ise hikâyedeki vezirin Polos (Pavlus) olduğunu iddia etmiştir.²⁶ Şefik Can ise vezirin Pavlus olarak düşünüldüğünü fakat Mevlânâ'nın bu hikâyeyi kendisinin kurguladığını söylemiştir.²⁷ Bu konu üzerine bir çalışması olan İsmail Güleç de hikâyedeki vezirin Pavlus olma ihtimalini zayıf görmüştür.²⁸

Hikâye, birebir Pavlus'u anlatmasa da Mevlânâ'nın ondan esinlenmiş olması muhtemeldir. Çünkü Mesnevî'nin bazı hikâyelerinde de Mevlânâ'nın olayları kendi yorumuyla naklettiği görülmektedir. Söz konusu hikâyeden yola çıkılarak Mevlânâ'nın Hristiyanlığa karşı yazılmış reddiyeleri okuduğu ya da bunlar hakkında bilgi sahibi olduğu sonucu çıkarılabilir.²⁹ Hikâyeyi anlatırken vermek istediği ana fikir, birlik ve beraberliğin önemidir. Bunu anlatabilmek için, Hristiyanlıkla alâkalı bir olayı yeniden kurgulamıştır. Zaten hikâyede, tüm dinlerin vahdet üzerine inşa edildiği de vurgulanmak istenmiştir. Vezirin on iki emîre verdiği yazı, insanların birbirine zıt düşüncelerini sembolize etmektedir. Mevlânâ, insanların fırkalara ayrılmamaları gerektiğini izah edebilmek için böyle bir örnek nakletmiş ve aynı zamanda Kur'ân'da geçen birlik beraberliği anlatan âyetlere³⁰ telmih etmiştir.

İslâmiyet öncesi dönemde, Hz. Muhammed'den önce gönderilmiş peygamberlerden Hz. Süleyman ile Azrail'den korkan adamın hikâyesi,³¹ Ferîdüddin Attâr'ın *Îlâhînâme*'sinde geçmektedir.³² Anlatılan hikâyeler birebir aynı olmasa da karakterler ve tema aynıdır. Mevlânâ, *Îlâhînâme*'den aldığı bu hikâyenin üzerinde bazı değişiklikler yaparak nakletmiştir. Bu da iki anlatıcının üslup farklılığından

²⁵ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, (çev. ve şerh A. Avni Konuk), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006, 1/176.

²⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, (terc. ve şerh Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1990, 1-2/89.

²⁷ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, (çev. ve şerh Şefik Can), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, 1-2/43.

²⁸ İsmail Güleç, "Mesnevî'de Geçen Taassup Yüzünden Hristiyanları Öldüren Yahudi Padişahın Hikâyesi'ndeki Vezir, Aziz Pavlus mudur?", *Essays in Memory of Hazel E. Heughan*, Edinburgh, 2007, s. 132.

²⁹ İsmail Taşpınar, "Mesnevî'de Erken Dönem Hristiyanlık ve Pavlus", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 28, 2011, s. 190.

³⁰ Âl-i İmrân, 3/103; Enfâl, 8/46; Rûm, 30/30-32.

³¹ *Mesnevî*, 2/546, (by. 950).

³² Ferîdüddin Attâr, *Îlâhînâme*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, 1/138.

kaynaklanan değişikliklerdir. Mevlânâ'nın kendi tasarruflarıyla İlâhînâme'deki hikâye, daha uzun cümlelerle anlatılmıştır.

Azrail'den korkan adam ve Hz. Süleyman'ın hikâyesi, sonradan türemiş bir hikâyedir. Tarihî kaynaklarda Hz. Süleyman döneminden aktarılan gerçek bir olay değildir. Ancak içerisinde sahih hâdiselere atıflar yapıldığı görülmektedir. Nitekim anlatıda geçen Hz. Süleyman'ın rüzgâra hükmetmesi hâdisesi,³³ âyetlerle sabittir.³⁴ Mevlânâ, hikâyenin sahih kaynaklarda geçip geçmediğinden ziyade, okuyucunun burada vermek istediğı mesaja odaklanmasını istemiştir. Hikâyede Hz. Süleyman, emrine verilen rüzgâr sayesinde Azrail'den korkan adamı farklı bir diyara göndermiştir. Ancak Azrail zaten o adamı, gönderildiğı diyarda canını almak üzere görevlendirilmiştir. Anlatının sonunda “Kimden kaçacağız, kendimizden mi Hak'tan mı?”³⁵ diyen Mevlânâ, gerçekte bu olayın yaşanıp yaşanmadığına bakmadan, kaderin elinden ve Allah'ın emrinden kaçış olmadığını ifade etmek için bu hikâyeyi eserinde anlatmıştır.

Hz. Süleyman ile ilgili nakledilen bir diğerk hikâye, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd kuşu ile olan kıssasıdır. Hüdhüd kuşu ile ilgili yazılmış ilk müstakil eser Ferîdüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ıdır.³⁶ Mesnevî'de, yerin altındaki suyu görmesi hüneri ile anlatılan Hüdhüd kuşu hikâyesi,³⁷ Ferîdüddin Attâr'ın eserinde anlatılan Hüdhüd kuşunun kılavuz olması ile hemen hemen aynı temayı içermektedir. Mantıku't-Tayr'da Hüdhüd kuşuna verilen kılavuzluk özelliğı,³⁸ başka edebî eserlerde de aynı şekilde işlenmiştir.³⁹ Kılavuzluk özelliğı, Hüdhüd kuşu ile bütünleşmiştir.

Hz. Süleyman, kendisine kuş dili öğretilmiş bir peygamberdi. Onun ordusu hem insanlardan hem insan dışı varlıklardan oluşmaktaydı. Bunların arasında cinler ve kuşlar da bulunmaktaydı.⁴⁰ Neml Sûresi'ni okuyunca, Hüdhüd kuşunun Hz. Süleyman'ın emrine verilen kuşlardan olduğu anlaşılmaktadır. Âyette bildirildiğı

³³ *Mesnevî*, 2/548, (by. 957).

³⁴ *Enbiyâ*, 21/81; *Sebe*, 34/12; *Sâd*, 38/36.

³⁵ *Mesnevî*, 2/549, (by. 964).

³⁶ Cemal Kurnaz-Ömer Faruk Harman, “Hüdhüd”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, 18/462.

³⁷ *Mesnevî*, 3/650, (by. 1201).

³⁸ Ferîdüddin Attâr, *Mantıku't-Tayr*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, 1/54.

³⁹ Kurnaz-Harman, “Hüdhüd”, s. 462.

⁴⁰ *Neml*, 27/17.

üzere Hüdüh kuşu, Hz. Süleyman'a bilmediği bir bilgi getirmişti.⁴¹ Mesnevî'de de yerin altındaki suyu görebildiğini söyleyen Hüdüh kuşu, Hz. Süleyman'a bilmediği bir şeyi söylemektedir. Bu bakımdan, birebir Kur'an'da geçen gerçek bir olay olmasa da karakterlere atfedilen nitelikler gerçek ile örtüşmektedir.

Mesnevî'de Hz. İsa ile ondan kemikleri diriltmesini isteyen bir adamın hikâyesi de anlatılmaktadır.⁴² Hikâyedeki adam, önce Hz. İsa'dan ölüleri diriltmeyi kendisine öğretmesini istemiştir. Hz. İsa ise bu işi onun yapamayacağını söylemiştir. Bunun üzerine adam, oradaki bir mezarda bulunan insan kemiklerini göstererek, Hz. İsa'dan kemikleri diriltmesini talep etmiştir. Bu ısrar karşısında Hz. İsa'nın canı sıkılmış fakat Allah'ın ismiyle o kemikleri diriltmiştir. Kemikler dirilince içinden bir aslan çıkıp o adamı orada öldürmüştür. Hz. İsa, olayın aslını aslandan sorunca aslan, Hz. İsa'nın canını sıkacağı için adamı öldürdüğünü ama rızık buyrulmadığı için onu yemediğini söylemiştir.

Bu hikâyenin bir benzeri, Attâr'ın İlahînâme'sinde geçmektedir.⁴³ İlahînâme'de Hz. İsa, ölüleri diriltmeyi öğrenmek isteyen adama bu marifeti vermiştir. Adam istediği kemikleri kendisi diriltince, içinden çıkan bir aslan onu öldürmüştür. Ferîdüddîn Attâr'ın vermek istediği mesaj, bir işi o işe ehil, lâyık olan kişinin yapması gerektiğidir. Liyakatsiz insanın yapacağı iş, sonunda mutlaka kendi ayağına dolacaktır. Mevlânâ'nın vermek istediği mesaj farklı olduğu için hikâyeyi aktarımı da değişmiştir. Mevlânâ, hikâyenin sonunu rızık meselesine bağlamış ve sonuç kısmında "Ey insan, aklını başına al da nefis köpeğinin dirilmesini isteme"⁴⁴ diyerek insanın, kendisinin ihya edilmesini istemesi gerektiğini belirtmiştir.

Can almak ve can vermek yalnızca Allah'a mahsustur. Ayrıca Allah'ın, ölüleri dünyaya geri döndürmeyeceği de Kur'an âyetleri ile sabittir.⁴⁵ Bu âyetler açık bir şekilde reenkarnasyon düşüncelerini çürütmektedir. Fakat bir başka bilinen de Allah'ın peygamberlerine bazı mucizeler verdiği gerçeğidir. Allah'ın dinini tebliğ eden peygamberlere, nübüvvetin delili olarak bazı mucizeler verilmiştir. Bu mucizelerden

⁴¹ Neml, 27/22.

⁴² Mesnevî, 6/53, (by. 4129).

⁴³ Attâr, İlahînâme, 1/156.

⁴⁴ Mesnevî, 6/165, (by. 4453).

⁴⁵ Enbiyâ, 21/95; Yâsîn, 36/31.

birisi de ölülerin diriltilmesidir. Hz. İsa'nın mucizesi bir istisna olup, umumî kâideyi bozmaz. Tüm mucizeler şüphesiz Allah'ın sonsuz kudreti sayesinde ve onun verdiği yetki ile meydana gelmiştir.

Ölülerin diriltilmesi, Hz. İsa'ya verilen mucizelerden birisidir.⁴⁶ Ferîdüddîn Attâr'ın ve Mevlânâ'nın eserlerinde geçen hikâyeye ise, sahih kaynaklardan aktarılan bir hâdise değildir. Büyük ihtimalle, bazı nasihatlerin verilmesi amacıyla Kur'an'da geçen bu mucize etrafında hikâyeler kurgulanmış olmalıdır.

1.2. İslâmiyet Sonrasında Gerçekleşen Olaylar

Mevlânâ, İslâmiyet öncesi dönemde olduğu gibi İslâmiyet sonrası dönemde de okuyucuya nasihat vermek istediği temada örnek olayları aktarmıştır. Bunların içinde, kaynaklarda yer alan sahih hâdiseler olduğu gibi gerçek olaydan yola çıkılarak kurgulanmış hikâyeler de vardır.

1.2.1. Hz. Muhammed Dönemi

Hz. Muhammed, İslâmiyet'i tebliğ etmeye başladığında Kureyş toplumu ondan bazı mucizeler göstermesini istemişti. Kendisinden önce gönderilmiş peygamberlere de Allah tarafından birbirinden farklı mucizeler verildiği gibi Hz. Muhammed'e de bazı mucizeler verilmişti. Hz. Muhammed'in hem nübüvveti öncesi hem nübüvveti sonrasında ortaya çıkan mucizeler olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de ya da hadis kaynaklarında mucize kelimesi telaffuz edilmemiştir.⁴⁷ Literatüre bu kelimenin ne zaman girdiği kesin olmamakla birlikte, peygamber olarak gönderilen kişilerin bunu ispatlayabilmek için diğer insanlardan farklı olarak ortaya koydukları bazı özellik ya da sıra dışı olaylar için kullanılmaktadır.

Nübüvveti sonrasında Hz. Muhammed'e verilen mucizelerden birisi de cansız kütüğün ağlamasıdır.⁴⁸ Rivayete göre Hz. Muhammed, minber yapılmadan önce mescitte hutbe okurken bir kütüğe yaslanırdı. Sonraları minber yapılıp da hutbe için

⁴⁶ Mâide, 5/110.

⁴⁷ Halil İbrahim Bulut, "Mucize", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, 30/348.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Câmiu's-sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, "Buyû", 32, "Menâkıb", 25; Ebû Abdirrahmân b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, "Cuma", 17; Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, (çev. Adnan Demircan), Siyer Yayınları, İstanbul, 2014, 1/175, 238; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, 6/167.

oraya çıkınca bu kütük üzüntüsünden dile gelmiş, ağlamaya başlamıştı. Hz. Muhammed, minberden inip elini kütüğün üzerine koyunca kütüğün ağlaması kesilmişti.⁴⁹ Mevlânâ, bu olayı kendi eklemeleri ile birlikte eserine almıştır. Bu detaylar, kütük ile Hz. Muhammed'in arasında geçen konuşmaya dairdir. Kütüğe neden ağladığını sorduğunda kütük, Hz. Muhammed'in artık minberi kullanıp kendisini terk ettiği için ağladığını söylemiştir. Hz. Muhammed de ona bir teklif yöneltmiş, yeniden hurma ağacı olmayı mı istersin yoksa ahirette bir servi olmayı mı diye sormuştur. Kütük, bâkî kalmayı istemiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed, kütüğün toprağa gömülmesini emretmiştir.

Mevlânâ, vermek istediği mesajı bu olayı nakletmeden önce ifade etmiştir. Bahsettiği konuya örnek olarak bu olayı anlatmıştır. O, dünya üzerinde Türk, Kürt, Acem, Arap fark etmeksizin herkesin Cenâb-ı Hakk'ın nidasını duyacağını belirtmiştir. "Türk, Tacik, Zenci ne demek? O nidayı ağaç ve taş da anlar"⁵⁰ dedikten sonra, ağacın ve taşın agâh oluşuna bir örnek olarak bu mucizeyi nakletmiştir. Burada Mevlânâ, Allah katında insan cinsinin, ırkının bir öneminin olmadığını, mesele Allah'ın kelâmına kulak vermekse insan olmayan varlıkların bile buna dahil olacağını ifade etmiştir.⁵¹

Mesnevî'de geçen, Hz. Muhammed'in mucizelerinden bir diğeri, elindeki taşların konuşmasıdır. Mevlânâ, Allah'ın nidası bahsinde hurma kütüğünün ağlaması örneğinin hemen ardından ikinci bir örnek olarak bu olayı nakletmiştir. İbn Kesîr'in eserinde de yer alan bu mucize, hadis kaynaklarında senedi zayıf rivayet olarak geçmektedir.⁵² Buna göre, bir gün Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman, Hz. Muhammed'in yanında iken avucundaki taşların şehadet getirmesine şahit olmuşlardır. Hz. Muhammed, bu taşları sırasıyla hepsinin avucuna koyduğunda taşlar aynı şekilde

⁴⁹ Tarihî bir olay olarak birçok insanın huzurunda gerçekleşmiş bu mucize hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ramazan Önal, "Hz. Peygamber'in Mucizelerinden Hanînü'l-Ciz' Hadisesi (Mahiyeti ve İntikal Şekli)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Aralık 2020, 3/416-423.

⁵⁰ *Mesnevî*, 4/1037, (by. 2107).

⁵¹ *Mesnevî*, 4/1039, (by. 2112).

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6/173; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, (terc. Hüseyin Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2017, 4/522; Cemâluddin Abdurrahmân b. Yûsuf Ebûl-Haccâc el-Mizzî, "Hz. Peygamber'in Mucizeleri", (çev. Erdoğan Köycü), *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Haziran 2014, 1/73.

şehadet etmiş ve Hz. Muhammed, bunun peygamberliğin bir delili olduğunu söylemiştir.⁵³

Mesnevî’de bu olay farklı bir biçimde aktarılmıştır. Hikâyeye göre Ebû Cehil, elinde taş parçalarını saklayarak Hz. Muhammed’e elinde ne olduğunu sormuş, eğer gerçekten Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamber ise, avucunda gizlediği şeyin ne olacağını bilmesi gerektiğini söylemiştir. Hz. Muhammed, onların ne olduğunu ben mi söyleyeyim yoksa onlar bizim doğruluğumuzu mu söylesin diye karşılık verince ikincisinin daha zor olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Ebû Cehil’in avucundaki taşlar şehadet getirmeye başlamış fakat Ebû Cehil buna rağmen iman etmemiş ve Hz. Muhammed’i sihirbazlıkla suçlamıştır.⁵⁴

Mevlânâ’nın, Hz. Muhammed’in avucunda konuşan taşlar mucizesini bu şekilde değiştirerek aktarmasının nedeni; hurma kütüğünün ağlaması mucizesini anlattıktan sonra, başını toprağa gizleyen müşriklerin bu gibi mucizeleri görmediğini söylemesidir. Her ne kadar onlar, tüm delilleri diliyle inkâr etseler de Allah’ın varlığına bir şekilde tanık olmuşlar, elleri ayakları dahi şahitlik etmiştir.⁵⁵ İşte bu sözün üzerine örnek olarak, Hz. Muhammed’in avucunda konuşan taş rivayetini kendi üslubunca değiştirerek farklı bir biçimde okuyucuya sunmuştur. Nitekim, İslâm Peygamberi’nin mucizelerine şahit olmasına rağmen iman etmemekte ısrar eden müşriklerin başında Ebû Cehil gelmektedir. Böyle bir hikâyede de elindeki cansız taşların konuşmasına rağmen inkârı sürdürecektir kişiye en iyi temsil edecek olan, Ebû Cehil’dir.

Mesnevî’de Hz. Muhammed’in adını dalga geçerek anan kişinin ağzının çarpılması anlatılmaktadır.⁵⁶ Tâhirü’l-Mevlevî, bu kişinin İncil’de geçen Hz. Muhammed’in adı ile dalga geçen, bi’setten önceki Hristiyanlardan birisi ya da bi’setten sonraki dönemde müşriklerden birisi olabileceğini söylemiştir. Müşriklerden Ebû Cehil, Velîd b. Mugîre, Âs b. Vâil ve Hakem b. Ebü’l-Âs’ın adını zikretmiştir.⁵⁷ Bu isimler arasından Hakem b. Ebü’l-Âs’ın hayatına bakıldığında, kastedilenin o olma

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 6/173.

⁵⁴ *Mesnevî*, 4/1060, (by. 2154).

⁵⁵ *Mesnevî*, 4/1059, (by. 2153).

⁵⁶ *Mesnevî*, 2/477, (by. 809).

⁵⁷ *Mesnevî*, 2/475-476.

ihtimali diğerlerine göre daha yüksek olduğu düşünülebilir. Ancak kaynaklarda onunla ilgili de herhangi bir çarpılma hâdisesi geçmemektedir.

Mevlânâ'nın naklettiği, hikâye kadar uzun olmayan anlatımda, Hz. Muhammed'in ismini dalga geçerek kullandığı için bir kişinin ağzı çarpılmış, sonrasında bundan pişmanlık duyarak af dilemiştir. Hakem b. Ebü'l-Âs da Hz. Muhammed'in hareketlerini, yürüyüşünü taklit ederek dalga geçmeye çalışmış, gizlice kapısını dinlemiş ve bu davranışları sebebiyle Hz. Muhammed tarafından Tâif'e sürülmüştür.⁵⁸ Mesnevî'de anlatılan olayın sonunda, taklit eden kişi Hz. Muhammed'e pişmanlığını dile getirdiğine göre onunla aynı dönemde yaşamış birisi olmalıdır. Hakem b. Ebü'l-Âs'ın yaptıkları da olayda anlatılana benzemektedir. Mevlânâ, diğer anlatımlarında olduğu gibi burada da olayı olduğu gibi doğrudan nakletmek yerine kendisi eklemelerde bulunmuştur.

Hükümdarın, süt emen bebeğiyle annesini öldürmesi hikâyesinin sonunda bebeğin seslenişi ile tüm Müslümanlar ateşe atlamıştı. Halkın imanının artışına sebep olan olayda hükümdar bir kötülük yapmak isterken o kötülük kendi aleyhine dönmüş ve rezil olmuştu. Hz. Muhammed ile dalga geçen kişinin de yaptığı işin sonucunda ağzı çarpılmış, bir kötülük yapmaya çalışırken kendine dönmüş ve rezil olmuştur. Mevlânâ, aynı mesajı içeren bu iki olayı art arda anlatarak temaları bakımından birbirine bağlamıştır.

1.2.2. Dört Halife Dönemi

H. Ömer, hayatında sadelikten yana olmuş, halife olduktan sonraki dönemde bu hususa bilhassa önem vermişti. Hatta halife olduktan sonra, görevlendirdiği valilerinin de kendisi gibi sade bir yaşam sürmelerini emretmişti.⁵⁹ O, hiçbir zaman, halkın alamayacağı kıyafetleri giymemiş, halkın ulaşamayacağı yiyecekleri yememişti. Hayber fethinden (H. 7/M.628) dönüşte,⁶⁰ ele geçirilen araziler sahâbîler

⁵⁸ Selman Başaran, "Hakem b. Ebü'l-Âs", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, 15/175.

⁵⁹ Halit Çil, *H. Ömer'in Liderliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 372.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, (çev. Musa K. Yılmaz), İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2014, 2/288.

arasında bölüştürüldüğünde, Hz. Ömer kendi payına düşen kısmı vakfetmişti.⁶¹ Böylece İslâm medeniyetinin ilk vakfiyelerin örneklerinden birini ortaya koymuştu.

Mesnevî’de geçen Rum elçinin Hz. Ömer’e gelmesi ve onun kerametlerini görmesi hikâyesinde,⁶² Hz. Ömer’in bu özelliğine vurgu yapılmaktadır. Nakledilen hikâyede Rum elçisi, Hz. Ömer’in sarayının olmamasına, kulübe tarzında bir yerde kalmasına şaşırılmaktadır. Ancak önemli olan halifenin köşkü, kasrı değil ruh sarayıdır ki o gözle görülmez, manevî makamı görebilmek için insanın basiret sahibi olması gereklidir. Gözün görmediği şey yok demek değildir, sonuçta insan gözünü kapattığında da dünyayı görmez ama dünya yok olmaz.⁶³

Hz. Ömer ve elçinin konuşmalarıyla hikâyeye devam eden Mevlânâ, asıl söylemek istediklerini bu kısımda Hz. Ömer’in ağzından okuyucuya aktarmıştır. Aslında Mevlânâ burada, bazı felsefî inanca bağlananların inanışlarını çürütmek istemiştir. Mevlânâ’nın anlatmak istediklerine aracı olarak ana karakteri Hz. Ömer olan bu hikâyeyi seçmesi, Hz. Ömer’i kâmil olarak görmesinden dolayıdır.⁶⁴ Gelen elçi, öğrenmeye iştahlı birisidir ve Hz. Ömer de merak ettiklerine cevap verebilecek kadar bilgili, yetkin bir kimsedir. Ayrıca elçinin öğrenmek istediği ruh ile alakalı meselelere cevap vermek için, Hz. Ömer gibi dünya sarayından vazgeçip ruh sarayını kurmaya gayret eden birisi olmak gerekir.

Hikâyede Hz. Ömer’in fiziksel özelliklerine de atıf vardır. Hz. Ömer, oldukça heybetli bir yapıya sahipti. Rivayetlere göre o, uzun boylu ve iri yarı bir insandı.⁶⁵ Buna bir de şeriatı uygulamadaki tavizsiz tutumu eklenince, insanlar için korku verici bir manzara ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, bir gün makamına çağırdığı hamile bir kadın korkusundan bebeğini düşürmüştü.⁶⁶ Mesnevî’de yer alan hikâyede de elçi, Hz. Ömer’i uykuda görmesine rağmen onun heybetinden korkmuş, titremeye başlamıştır.⁶⁷ Bu husus, hikâyede vurgulanan noktalardan birisidir. Nitekim Mevlânâ, bu hâdisenin

⁶¹ Buhârî, “Şurû”, 19.

⁶² *Mesnevî*, 3/728, (by. 1389).

⁶³ *Mesnevî*, 3/733, (by. 1401).

⁶⁴ *Mesnevî*, 3/749, (by. 1443).

⁶⁵ Ebü’l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi’s-sahâbe*, (terc. Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, 3/476.

⁶⁶ Sabri Erturhan, “Hz. Ömer’in Ceza Hukukuna Dair Bazı Uygulamaları”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018), s. 153.

⁶⁷ *Mesnevî*, 3/738, (by. 1414).

sonunu “Kim Allah’tan korkarsa, onu gören her mahlûk da ondan korkar”⁶⁸ şeklinde hadis olarak meşhur olmuş bir rivayete bağlamıştır.

Mesnevî’de Hz. Ömer’in halifeliği döneminde Medine’de yangın çıktığına dair bir olay nakledilmiştir. Hz. Ömer zamanında meydana geldiği belirtilen hâdise, İslâm tarihi kaynaklarında da geçmektedir. Taberî (ö. 310/923), İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) eserinde bu bilgiye yer vermiştir. Buna göre, Medine yakınlarında bulunan Harretu Leylâ adındaki yerde H. 19. yılda bir yangın çıkmıştı. Hz. Ömer, insanlara sadaka vermelerini emretmiş ve bunun üzerine yangın sönmüştü.⁶⁹

Mevlânâ, Medine yakınlarındaki bu yangını eserinde naklederken bazı edebî sanatlardan faydalanmıştır. Mübalağa yaparak şehrin yarısının yandığını, tüm söndürme uğraşlarına rağmen ateşin giderek arttığını söyleyerek İslâm tarihi kitaplarında yer almayan ifadeler kullanmıştır.⁷⁰ Hz. Ömer, halkın sadaka vermesini isteyince insanlar zaten daima vergi ödeyen kimseler olduklarını söyleyerek karşılık vermişlerdir. Ancak Hz. Ömer, onların yaptıklarının Allah korkusu için değil gösteriş için olduğunu belirtmiştir. Böylelikle Mevlânâ, bu tarihî olaya yaptığı eklemeler ile konuyu gösteriş için yapılan ibadete getirmiş, Hz. Ömer’in ağızından nasihatler ile hikâyeyi bitirmiştir.⁷¹

Mesnevî’de adı sıkça zikredilen Hz. Ömer ile ilgili başka bir hikâye, ihtiyar çalgıcı hakkındadır. Hikâyede, Hz. Ömer zamanında geçimini çalgıcılıkla sağlayan bir ihtiyar vardır. Yaşlandıkça artık iş yapamaz ve para kazanamaz hâle gelmiştir. Bir gün dua ederek, o güne kadar günah işlediğini ve ona rağmen Allah’ın kendisini aç bırakmadığını dile getirerek o gün Allah için çengi çalacağını söylemiştir. Allah’ı aramak ve ücretini almak için Medine’deki kabristana gidip uzun uzun çalmıştır. Çok çalıp çok ağlayınca çengisini yastık yapıp uykuya dalmış ruhu da bedeninden ayrılıp

⁶⁸ *Mesnevî*, 3/741, (by. 1424); Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, (çev. Mustafa Genç), Beka Yayıncılık, İstanbul, 2019, 4/194, (no. 2785); Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şuabü’l-İmân*, (terc. Hüseyin Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2015, 2/126-127.

⁶⁹ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 4/118; İzzüddîn Ebül-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın vd.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2019, 2/495; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 7/159.

⁷⁰ *Mesnevî*, 5/1713, (by. 3698).

⁷¹ *Mesnevî*, 5/1718, (by. 3711).

semaya yükselmiştir. Aynı saatlerde uykuya dalmış olan Hz. Ömer'e rüyasında, hazineden yedi yüz altın alıp kabristanda uyuyana vermesi emredilmiştir. Hz. Ömer, uyanır uyanmaz kabristanın yolunu tutmuş karşısında çalgıcıyı görünce şaşırmış, Allah'ın has kulu bu olamaz diye düşünürken rüyasındaki sesi tekrar işitmiştir. Uyanıp karşısında Hz. Ömer'i görünce korkan çalgıcı, halifenin "Hak sana selam söylüyor" deyip çalgı ücretini vermesiyle rahatlamıştır. Çalgıcı durumdan çok utanmış, çengisini yere vurup ağlamaya başlamıştır. Hz. Ömer, çalgıcının tövbesinin kabul olduğunu bildirerek onu teskin etmiştir.⁷²

Tabakât kitaplarında ya da temel İslâm tarihi kitaplarında Hz. Ömer'in böyle bir hâdise yaşadığı nakledilmemiştir. Mevlânâ'nın bu hikâyeyi anlatmasındaki amaç, edep konusuna değinmektir. Edep, tasavvufî eserlerde mutasavvıfların özellikle üzerinde durdukları bir konudur. Hatta bazıları, tasavvufun tamamen edepten meydana geldiğini düşünmektedir. Anlatılan hikâyede, Hz. Ömer çalgıcının yanına geldiğinde Allah'ın has kulu olabileceğine ihtimal vermemesine rağmen Allah'ın emri ile yanına gitmiştir. Çünkü insan, Allah'ın yarattığı her varlığa karşı hizmetle mükelleftir, yaratılmışa gösterilen edep yaratıcıya gösterilen edeptir. Hz. Ömer, çalgıcının yanına gittiğinde onu rahatsız etmemiş, Allah tarafından o an bir hapsirik gelmiş ve çalgıcı hapsirime sesi ile uyanmıştır. Mevlânâ, Hz. Ömer'in çalgıcının yanına gelişini anlatırken özellikle "kemâl-i edeple oraya oturdu"⁷³ ifadesini kullanmıştır. Çalgıcının, Allah'ın lütfuna karşı utanması da edeptendir. Çünkü edebi olmayan, Allah'ın lütfundan mahrum kalır.⁷⁴ O, hatasını anlayınca haya etmiş ve böylelikle affedilmiştir.

Tüm mutasavvıflar gibi Mevlânâ da edep konusuna ayrı bir önem vermiştir. Ona göre edepsiz insanın kötülüğü sadece kendisine değildir, tüm dünyayı ateşe vermiş gibidir.⁷⁵ Hz. Ömer'in Mesnevî'deki tasavvuruna bakıldığında yalnızca adaletiyle ön plana çıkmadığı görülmektedir. Bu hikâyede Mevlânâ, onun edebini vurgulamıştır. Esasında Hz. Ömer'in adaletinin de edebinden ötürü olduğu düşünülebilir. Nitekim o, halka hizmet Hakk'a hizmettir düsturu ile hareket etmiş, her

⁷² *Mesnevî*, 4/1019, (by. 2070).

⁷³ *Mesnevî*, 4/1067, (by. 2177).

⁷⁴ *Mesnevî*, 1/112, (by. 79).

⁷⁵ *Mesnevî*, 1/115, (by. 80).

kesimin hakkını gözetmiştir. Mevlânâ da Hz. Ömer nezdinde edepli insan modelini okuyucusuna sunmuştur.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminin son halifesi Hz. Ali'nin yüzüne, düşmanının tükürdüğüne dair Mesnevî'de bir olay geçmektedir. İsmi ve tarihi belirtilmeyen bir savaş esnasında Hz. Ali, düşmanla birebir vuruştuktan sonra tam onu yere düşürecekken düşman bir anda Hz. Ali'nin yüzüne tükürmüştür. Olayın dikkat çeken noktası ise bu durum üzerine Hz. Ali'nin onu öldürmekten vazgeçmesidir. Düşman da bu duruma şaşırıp nedenini sorunca Hz. Ali, “Ben burada seninle Allah için savaşıyordum ama şimdi sen tükürünce öfkelenim. Şimdi seni öldürmem kendi öfkem yüzünden olur” deyince adam, Hz. Ali'nin bu asaleti karşısında duyduğu şaşkınlık ve hoşnutluk ile iman edip Müslüman olmuştur.⁷⁶

Mesnevî şarihi Abdülbaki Gölpınarlı, bu olayın Hendek Gazvesi (H. 5/M. 627) ile bağlantılı olduğunu iddia etmiştir. Hikâyenin, Hendek Gazvesi'nde Hz. Ali'nin mübareze için karşısına çıktığı Amr b. Abdüved ile arasında geçen olay ile bağlantılı olduğu kanaatindedir. Hendek Gazvesi sırasında zor duruma düşünce Ebû Süfyân b. Harb, İkrime b. Ebû Cehil, Hâlid b. Velîd gibi bazı müşrikler, bir hamle yaparak hendeği geçip Müslümanların tarafına gelmişti. Bunların arasında Amr b. Abdüved de vardı.⁷⁷ Tüm hırsıyla karşısına çıkacak bir cengâver istemişti. Hz. Ali, savaşmayı kabul edip öne çıkmış ve onu öldürmeye muvaffak olmuştu.⁷⁸ Gölpınarlı, bu hâdiseye ekleme yaparak mübareze esnasında Amr b. Abdüved'in Hz. Ali'nin suratına tükürdüğünü nakletmiştir.⁷⁹

Olayın tarihî yönü ve detaylarının gerçekliği tartışmaya açıktır. Zaten Mevlânâ'nın burada amacı tarihî bilgiyi doğrudan nakletmek değildir. Mesnevî'de olayı anlatılırken Amr b. Abdüved'in adı geçmez. Mevlânâ, ihlâs kavramına dikkat çekmek istediği için bunu en iyi temsil edecek kişi olarak Hz. Ali'yi görmüştür. Halk

⁷⁶ *Mesnevî*, 5/1719, (by. 3712).

⁷⁷ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 2/116; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, (terc. Hasan Ege), nşr. Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, 3/310.

⁷⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2022, 4/545; Muhammed Hamîdullah, “Hendek Gazvesi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, 17/195; Ahmet Güzel, *Hz. Ali*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 31.

⁷⁹ *Mesnevî*, (Abdülbaki Gölpınarlı), 1-2/632.

arasında “İmam Ali Kur’ân’daki İhlas Sûre’si gibidir” diye meşhur olmuş bir söz vardır. Hz. Muhammed’in yeğeni, bugün Müslümanlar arasında da ihlâsın sembolü olarak görülmektedir. Mevlânâ da ihlâs kelimesinin yanına en çok yakışacak kişi olarak Hz. Ali’yi düşünmüş ve “Amelde ihlâsın nasıl olacağını Ali’den öğren”⁸⁰ diyerek bu olayı aktarmıştır.

1.2.3. Emevîler Dönemi

Muâviye b. Ebû Süfyân, Emevî hilâfetinin ilk halifesidir. Duhâtu’l-Arab (Arab’ın Dâhileri) arasında sayılmaktadır.⁸¹ Ancak Hz. Ali’ye karşı muhalif tavrı, Hz. Ali ile savaşıması, Hz. Osman’ın kanını talep ederken Hz. Ali’nin şehit edilmesiyle sonuçlanacak hâdiselerin yaşanmasından dolayı⁸² Müslümanlar arasında, bilhassa Şiîler tarafından hoş anılmamaktadır. Mesnevî’de Muâviye, mezhepsel bakış açılarından uzak bir konumda hikâyeye konu olmuştur.

Namaz vaktinde şeytanın Muâviye’yi uyandırdığı hikâyede,⁸³ Muâviye bu işte bir terslik olduğunu anlar. Şeytan, süslü sözlerle onu aldatmaya çalışsa da Muâviye her sözüne mantıklı cevaplar vermektedir. Sorduğu sorularla sonunda şeytani, asıl amacını açıklamak zorunda bırakmıştır. Bu hikâyede Muâviye’nin şeytana karşı, hile için sarf ettiği tüm sözlere karşı verdiği cevaplar ne kadar ferasetli bir insan olduğunu da göstermektedir.

Nakledilen hikâyeye, sahih tarih kaynaklarında ya da tasavvufî eserlerde rastlanılmamaktadır. Mesnevî’de nakledilen bu hikâye büyük ihtimalle sonradan uydurulmuş bir hikâyedir.⁸⁴ Diğer örneklerde olduğu gibi Mevlânâ, hikâyenin doğruluğuna değil vermek istediği mesaja ehemmiyet göstermiştir. Zaten Mevlânâ, anlattıklarını tarihî hakikat iddiasıyla değil hikâye formatında ele almıştır. Hikâye/öykü; gerçek ya da tasarlanmış olayların sözlü veya yazılı olarak anlatıldığı bir edebî türdür.⁸⁵ Dolayısıyla bu türde, hakikatlere bağlı kalma zorunluluğu da yoktur.

⁸⁰ *Mesnevî*, 5/1719, (by. 3712).

⁸¹ Mücahit Yüksel, “Duhâtu’l-Arab (Arab’ın Dâhileri) ve Hz. Ali’ye Karşı Konumları”, *İSTEM*, S. 28, 2016, s. 350.

⁸² Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bkz.: Adnan Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 70 ve devamı.

⁸³ *Mesnevî*, 8/798, (by. 6557).

⁸⁴ Adnan Demircan, “Mesnevî’de Geçen Muâviye-İblis Hikâyesi”, *İSTEM*, S. 10, 2007, s. 152.

⁸⁵ *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*, “Hikâye”, (Erişim 21 Temmuz 2023).

Mevlânâ'nın hikâyesinin kahramanı olarak Muâviye b. Ebû Süfyân'ı seçmesi ise manidardır. Müslüman bazı çevrelerde samimi bir Müslüman olduğuna dair şüpheli yaklaşımlar olan Muâviye'yi, şeytanın hilesine karşı vehme kapılmayan bir Müslüman olarak nitelendirmiştir. Hatta bazı beyitlerde, Sünnî bakışın da ötesinde Muâviye'yi övecek ifadeler kullanmıştır. Bu durum, sûfi anlayıştaki hoşgörü ile bağdaştırılabilir. Mevlânâ, sahâbeden olan ve özellikle halife olduktan sonra İslâm devleti için faydalı icraatlar yapan, hepsinden öte kendi ağzıyla Müslüman olduğunu söyleyen kimsenin imanının sorgulanmasını doğru bulmadığı için böyle bir hikâyeyi eserine almış olmalıdır.

Mesnevî'de, gemide hırsızlıkla suçlanan bir dervişin gösterdiği kerametlerle ilgili hikâye geçmektedir. Dervişin, yanında hiçbir eşyası olmadığı hâlde seyahat ettiği gemide bir altın torbası kaybolmuştur. Gemide bulunan herkesi aramaya başlarlar, o sırada birisi dervişini işaret eder. Dervişin yanına gelip arama için soyunmasını isterler ve bu durum dervişini incitir. O esnada denizin içinden binlerce balık ağızlarında inciyle başlarını çıkarırlar. Derviş, birkaç inciyi alıp gemiye atar.⁸⁶

Hikâyenin içeriği, Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sında Mâlik b. Dinâr bahsinde anlatılan hikâye ile aynıdır. Attâr'ın eserinde anlatıldığına göre, gemide keramet gösteren kişi Mâlik b. Dinâr'dır. Bir gün gemide yolculuk yaparken ücretini istemişlerdir. Mâlik, parasının olmadığını söyleyince onu orada dövmüşler ve ellerini bağlayıp denize atmakla tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine ağızlarında dinar bulunan balıklar denizden çıkmış ve Mâlik bir dinarı alıp ücretini ödemiştir. Attâr, hikâyeye devam ederek Mâlik'in denize ayağını attığını ve ikinci bir keramet olarak denizin üzerinde yürüdüğünü anlatmıştır. Bu olaydan sonra da kendisine Dinâr denildiği rivayetini nakletmiştir.⁸⁷

Tezkiretü'l-Evliyâ, bir tabakât kitabı olmakla beraber içerisinde tasavvufi söyleyişler ve menkıbeler fazladır. Burada üzerinde durulması gereken nokta hikâyenin gerçeklikle ne kadar bağdaşır bağdaşmadığı değildir. Mesnevî'de geçen derviş hikâyesinin kaynağının, Tezkiretü'l-Evliyâ olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedilen

⁸⁶ *Mesnevî*, 8/1023, (by. 7412).

⁸⁷ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1984, s. 87.

Mâlik b. Dinâr, Emevîler zamanında Basra’da doğmuş ve yaşamış olduğu için Emevîler dönemi başlığı altında ele alınmıştır. Mevlânâ, Allah’ın has kulları olarak adlandırdığı kişilerin ayıplanmaması gerektiğini söylemiş ve bu has kullardan birisi olarak gemideki dervişi örnek göstermiştir. Bu hikâyeden önce anlattığı bir adamın şeyhi ayıplaması kıssasının devamında, aynı ana fikre sahip ikinci bir hikâye olarak anlatmıştır.⁸⁸

1.2.4. Abbasîler Dönemi

Mevlânâ’nın çok tartışılan, bağlantısı olduğu iddia edilen Moğollar hakkında da Mesnevî’de beyitler vardır. Konu, Firavun’un Hz. Mûsâ’yı rüyasında görmesi ve doğumuna engel olmaya çalışmasından Moğollara geçmiştir. Firavun, Hz. Mûsâ’nın doğumuna engel olmak için Benî İsrâil’i meydana çağırmıştır. İsrâiloğulları, Firavun’u görecekları için sevinip heyecanlanmışlar ancak Firavun’a aldanmışlardır. Aslında Firavun, annesinin Hz. Mûsâ’ya hamile kalacağı gece İsrâiloğullarının erkeklerini kadınlarından ayırıp meydanda uyutmak istemiştir.⁸⁹ Kur’ân’da Firavun’un rüyası hakkında bir malûmat yoktur. Sahih hadislerde de bu konu geçmemektedir. Tefsir kaynaklarında, Firavun’un gördüğü bu rüyayı yorumlatıp İsrâiloğullarından birinin tüm mülkünü kaybetmesine neden olacağını duymasından dolayı erkek çocuklarını öldürttüğü nakledilmektedir.⁹⁰ Burada üzerinde durulacak nokta ise bu değildir.

İsrâiloğullarının Firavun tarafından aldatılışı anlatıldıktan sonra Hülâgû Han, Firavun’a benzetilmiştir. “Bunun gibi hilekâr Moğol kumandanı da demişti ki, Mısırlılardan birini arıyorum. Mısırlılar! Bu tarafa toplanınız ki bana lâzım olan elde edilmiş olsun. Mısırlılardan her kim gelirse aradığım bu değil efendi, içeriye gir, köşeye otur diyordu. Bu suretle bütün halk toplandı ve bu hile ile onların boyunlarını

⁸⁸ Yabancı Adamın Şeyh’i Ayıplaması hikâyesi; *Mesnevî* 8/977, (by. 7236)-8/1009, (by. 7357) arasında dağınık olarak yer almaktadır. 8/1023, (by. 7412)’den itibaren Gemide Hırsızlıkla Suçlanan Derviş hikâyesi anlatılmıştır.

⁸⁹ *Mesnevî*, 9/218, (by. 8574).

⁹⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî: Câmiu’l-beyân an te’vili â’yil-Kur’ân*, (terc. Hasan Karakaya-Kerim Aytakin), Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, 1/206; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, (terc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İstanbul, 2002, 2/80; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, (çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990, 2/336.

vurdular”⁹¹ beyitlerinde bahsedilen kişi, 1258 yılında Bağdat’ı işgal eden Hülâgû Han’dır.

Alamut’un düşüşü, İran’da İsmailî varlığının son bulması Sünnî hilâfeti memnun etmişse de yangının kıvılcımı kendilerine de sıçramıştı. Hülâgû, başlangıçta barış yolu ile Abbâsîlere Moğol tâbiyetini kabul ettirmek istiyordu.⁹² Moğol elçilerinin Bağdat’ta hoş muamele görmemesi ile beraber İran’daki faaliyetlerinde askerî yardım yapmamaları gerekçesi Hülâgû’nun Abbâsîlere karşı yaklaşımını değiştirmişti. Nihayet 1258 yılında Bağdat’ı işgali esnasında yapılanlar ise Müslümanların hafızalarından silinmeyecek derin bir iz olarak yer etmiştir. Bağdat’ta öldürülen insan sayısı hakkında rivayetler 800.000 ile 2.300.000 arasında değişiklik göstermektedir.⁹³ Abartılı rakamlar öne sürülmüş olsa da konu üzerine çalışan araştırmacılara göre Bağdat’ta öldürülen insan sayısı 100.000’den az değildir.⁹⁴

Moğolların, Abbâsî hilâfet merkezinde yaptıkları katliama dair farklı rivayetler vardır. Bağdat’ta öldürülen insan sayısına nispetle Mevlânâ, Hülâgû’nun bir kişiyi aramak bahanesiyle herkesi meydana toplayıp öldürdüğünü söylemektedir. Katliamın anlatıldığı kaynaklarda, tüm halkın meydana toplandığına dair bir bilgi geçmemektedir. Şehre girer girmez dört bir yana saldırmaya başlamışlardır. Eski halifelerin kabirleri, kütüphaneler, hastaneler, camiler, medreseler talan edilmiş, Abbâsîlerin mamur başkenti tanınmaz hâle gelmiştir. Firavun’un erkek çocuklarını öldürttüğü gibi,⁹⁵ Hülâgû da Bağdat’a girdiğinde tüm halkı acımasızca öldürmüştür. Burada yapılan benzetim, Firavun ve Hülâgû’nun insanları öldürmedeki acımasız tutumlarıdır. Bu benzetimden yola çıkarak Mevlânâ, Hülâgû’nun Bağdat katliamını eserinde anlatmıştır.

1.3. Türk-İslâm Devletlerinde Gerçekleşen Olaylar

Mesnevî’de, Türk-İslâm devletlerinden Hârizmşahlar hanedanına ait hikâyeler yer almaktadır. İlk olarak, Muhammed Hârizmşah’ın Sebzevâr şehrini savaş ile aldığı

⁹¹ *Mesnevî*, 9/219-220, (by. 8577-8580).

⁹² Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, 1/11.

⁹³ Abdülkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, 18/474.

⁹⁴ Mustafa Alican, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 133.

⁹⁵ Bakara, 2/49; A’râf, 7/127.

bir hikâye nakledilmiştir.⁹⁶ Adı geçen şehre bakacak olursak; Sebzevâr, Şîi ideolojisinin merkez noktalarından birisi olmuştur.⁹⁷ Hikâyede de şehir halkının tamamının Râfizî olduğu belirtilmektedir. Muhammed Hârizmşâh, savaşta galip gelip şehri zapt edince şehir halkı aman dilemek durumunda kalmıştır. Hârizmşâh ise bu şehirden ismi Ebû Bekir olan birini getirirlerse aman vereceğini söylemiştir. Hz. Ebû Bekir, Râfizîlerin ashaptan lanet okudukları, kâfir ilân ettikleri kişilerdendir. Sebzevâr gibi bir şehirde bu isimde birinin olması imkânsızdır. Ahali tüm arayışlarının sonunda Ebû Bekir isminde bir yolcu bulmuş ama onu da isminden dolayı aç bıraktıkları için yürüyecek takati kalmamıştır.⁹⁸

Bu hikâyenin tarihî bir dayanağı yoktur. Mevlânâ'nın amacı da tarih yazmak değildir. Bu, karakterlerin tamamen kurgusal olduğu anlamına gelmez. Muhammed Hârizmşâh'tan yiğit bir sultan olarak bahsedilmesi, Sebzevâr şehrinin Şîi düşüncenin merkezi olması, Hârizmşâh'ın bu düşünceye mensup olmaması gibi detayların tarihî dayanakları vardır. Fakat bir tarihî kıssa anlatımı olmayan hikâyenin ana fikri, dinî ve tasavvufî konulara çıkmaktadır. Hârizmşâhların Mu'tezile düşüncüyü benimsedikleri vurgulanmıştır.⁹⁹ Mevlânâ, Divan-ı Kebir'inde yer alan "Hârizmliler neliksiz niteliksiz Tanrı didarını inkâr ettiler ama senin görüşün yüzünden Hârizm de ayak vurarak raks etmede"¹⁰⁰ beytinde de bunu belirtmiştir. İnsanların isimleri, dış görünüşleri değil kalplerinin mühim olduğu ve Allah'ın da buna bakacağı nasihat edilmiştir. Ayrıca insan, kendi kalbine göre dost edinmelidir. Burada Allah dostlarına uymanın insana kazandıracakları anlatılmak istenmiştir.

Mevlânâ, Mesnevî'de büyük oranda İlahîname ile Kelile ve Dimne'de yer alan hikâyelerden esinlenmiştir. Bazen hikâyelerin konseptinden ilham aldığı gibi yeri geldiğinde birkaç eklemede bulunarak hikâyeyi orijinal hâli ile kendi eserinde nakletmiştir. Bu eserlerin Mevlânâ için sadece içerik bakımından değil aynı zamanda

⁹⁶ *Mesnevî*, 14/239, (by. 17015).

⁹⁷ Derya Coşkun, "Şîi'nin Omuzlarında Yükselen Şehir: Sebzevâr", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Haziran 2019, 2/22.

⁹⁸ *Mesnevî*, 14/243, (by. 17031).

⁹⁹ Abdulvahap Yıldız, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Sebzevâr Şehrini Savaş ile Alması Hikâyesinin Tarihî ve Tasavvufî Boyutu", *Mevlânâ Araştırmaları*, ed. Adnan Karaismailoğlu, (Akçağ Yayınları, Ankara, 2007), 1/409.

¹⁰⁰ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, (terc. Abdülbaki Gölpınarlı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957, 1/178.

konsept bakımından da esin kaynağı olduğu, hikâyelerin kahramanlarına bakılarak anlaşılmaktadır.

Kelile ve Dimne'deki hayvan figürleri, temsil ettikleri nitelikler açısından ortak olarak kullanılmıştır. İlahînâme'de geçen Sultan Mahmud ve Ayaz, Hallâc, Eflâtun, Bâyezid-i Bistâmî, Leyla ve Mecnun gibi karakterler ve İslâm tarihinin öne çıkan şahsiyetleri Mesnevî'de de yer almaktadır. Yine Ferîdüddin Attâr'ın Mantıku't-Tayr isimli eserinde aynı hikâye ve karakterlere rastlanılmaktadır. Attâr; Hüdhdü Kuşu, Kaf Dağı ve Simurg, Sultan Mahmud, Sultan Mahmud ve Ayaz, Bâyezid-i Bistâmî, Hallâc, Cüneyd-i Bağdâdî gibi aynı karakterlere Mantıku't-Tayr'da da yer vermiştir. Mantıku't-Tayr'ı tercüme eden Abdülbaki Gölpınarlı, beyitlerin açıklama kısmında sık sık Mesnevî'ye atıfta bulunmuştur.¹⁰¹ Bu durum, iki eser arasında anlam bakımından benzerlik bulunduğunu göstermektedir. Mevlânâ, Attâr'ın hem İlahînâme'sine hem Mantıku't-Tayr'ına başvurmuş, onlardan faydalanmıştır demek mümkündür.

Çalışmada, Mesnevî'de yer alan tarihî olay ve karakterler ele alındığı için fabl tarzında hayvanların konuşturulduğu yahut tarihî gerçeklerle alâkası olmayan beyitler üzerinde durulmamıştır. Fakat Mevlânâ'nın eserine aldığı bu hikâyelerde de bazı kaynaklardan alıntı yaptığını veya ilham aldığını belirtmekte fayda vardır. Pançatantra, Kelile ve Dimne, La Fontaine, Ezop ve Mesnevî'deki bazı hikâyelerin aynı olması dikkat çekicidir.¹⁰² Mesnevî, kendisinden önceki dönemde yazılmış eserlerden beslendiği gibi kendinden sonra yazılacak eserlere de ilham kaynağı olmuştur. Mevlânâ, hangi kaynaktan yararlanmış olursa olsun o hikâyeyi İslâmî motiflerle süslemiş ve vermek istediği mesajları hikâyenin içerisine inceliklerle yerleştirmiştir.

Bu eserlerden Kelile ve Dimne'deki hikâyelerin Mesnevî'deki hikâyelerle benzerlik göstermesinin yanı sıra Mevlânâ'nın eserinde doğrudan Kelile ve Dimne'yi zikrettiği görülmektedir. Mesnevî'deki Aslan ile Tavşan hikâyesi, Tilki ile Eşek

¹⁰¹ Attâr, *Mantıku't-Tayr*, 1/206, 207, 208; 2/221, 225.

¹⁰² Saim Sakaoğlu, "Mesnevî'deki Hikâyelerin Kaynakları ve Tesirleri", *1. Millî Mevlâna Kongresi*, (Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1986), s. 106.

hikâyesi, Tavşanların File Elçi Göndermesi hikâyesi¹⁰³ Kelile ve Dimne’de de geçer.¹⁰⁴ Av hayvanlarının aslana mütevekkil olması ve cehdi terk etmeleri hikâyesinin başlangıcında ise “Bu kıssası Kelile ve Dimne kitabından tafsilatıyla oku”¹⁰⁵ ve üç balık hikâyesinin başlangıcında “Bu hikâyeyi belki Kelile ve Dimne’de okumuşundur”¹⁰⁶ beyitlerinde Mevlânâ, okuyucuyu nakledeceği hikâyenin kaynağı olarak Kelile ve Dimne’ye yönlendirmektedir.

Mevlânâ, sıfırdan kendisinin tasarladığı hatta başka bir yerden esinlenip detaylarını kendi ifadeleriyle işlediği hikâyeleriyle meşhur olmuştur. Hikâyelerin kaynağını öğrenmek, Mevlânâ’nın hangi tarz eserlere vâkıf olup olmadığı konusunda fikir verecektir. Lakin asıl önemli olan, Mevlânâ’nın bu hikâyeleri hangi amaçla anlattığıdır. Tarihteki olay ve şahsiyetlere yaklaşımı nasıl olmuş, kendi düşüncelerini aktarmada bir araç olarak tarihi nasıl kullanmış, esas üzerinde durulacak ve bir tarihçiye bakış açısı sunacak mevzu bunlardır.

¹⁰³ *Mesnevî*, 3/673, by. 1262’ten itibaren Aslan ile Tavşan, *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/193, by. 2326’dan itibaren Tilki ile Eşek, *Mesnevî*, 10/714, by. 10415’ten itibaren Tavşanların File Elçi Göndermesi hikâyesi anlatılmaktadır.

¹⁰⁴ Beydeba, *Kelile ve Dimne*, (çev. Numan Külekçi), Serhat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 77’de Aslan ile Tavşan, s. 210’da Tilki ile Eşek, s. 178’de Tavşanların file elçi göndermesi hikâyesi yer almaktadır.

¹⁰⁵ *Mesnevî*, 2/514, (by. 893).

¹⁰⁶ *Mesnevî*, 13/579, (by. 14613).

İKİNCİ BÖLÜM

MESNEVÎ'DE YER ALAN TARİHİ ŞAHSİYETLER

İnsan, eşref-i mahlûkattır. En güzel şekilde yaratılmıştır ve yaratılmışların en şerefliisidir.¹⁰⁷ İnsan, Hz. Âdem'den beri dünyayı anlamaya çalışmaktadır. Buna paralel olarak insanın insanı anlama serüveni de süregelmektedir. Şeyh Gâlip'in ifade ettiği gibi "Hoşça bak zâtına zübde-i âlemsin sen". İnsan âlemlerin özüdür, içinde nice âlemler gizlidir. İnsanı anlamak, dünyayı anlamak demektir. Her insanın hasletleri farklı farklıdır. Bu hasletler kimini üstün kılar kimini kötü ahlâklı kılar.

İnsanı hayvandan ayıran temel fark, içgüdüsel değil mantığına göre hareket etmesidir. Bu iki yaratılmışın arasındaki fark bununla sınırlı değildir. Hayvanlar, cinsine göre belirli bir tabiat üzere yaratıldıklarından huyları aynıdır. Halk arasında da bunlara benzer baskın davranışlar gösteren insanlara hayvan isimleri üzerinden yakıştırmalar yapılmaktadır. Keçi inatlı, tilki gibi kurnaz ya da bu kişide deve kını var tarzında yakıştırmalar, günlük hayatta sık sık kullanılmaktadır. Çünkü insanoğlu aynı fitrat üzere yaratılmışsa da özgür bir irade üzere bırakılmış ve ona tefekkür etmesi için düşünme yetisi verilmiştir. İyi ya da kötü insan olmak, herhangi bir konuda inat etmek veya yumuşak başlı olmak bireyin kendi seçimine kalmıştır. Bu sebepten, her insanı aynı kefeye koymak doğru değildir. İnsanlar hayatı seçimlerine göre yaşar ve diğer insanlar nezdinde buna göre değerlendirilirler.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye göre de bu böyledir, iyi insan ve kötü insan vardır. Bunlar insanın icraatlarına, sözlerine bakılarak anlaşılabilir. Mevlânâ "Her insanın evveli sûrettir. Ondan sonra can gelir ki can, manevî güzellik, ahlâk güzelliğidir"¹⁰⁸ demiştir. Çalışmanın bu bölümünde, iyi-kötü insan ayrımını Mevlânâ neye göre yapmıştır, eserinde adını zikrettiği şahsiyetlere yaklaşımı nasıl olmuştur, tarihsel karakterlerin hangi faaliyetlerinden dolayı nasıl bir yaklaşım sergilemiştir, insanlara vermek istediği mesajlarda bu karakterlerin hangi özelliklerini kullanmıştır gibi noktalar üzerinde durulmuştur. Adı geçen şahsiyetler, İslâmiyet öncesi dönemde

¹⁰⁷ "Ant olsun ki biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yaratıklarımızın çoğundan üstün kıldık." İsrâ, 17/70.

¹⁰⁸ *Mesnevî*, 9/140, (by. 8252).

yaşayanlar ve İslâmiyet sonrası dönemde yaşayanlar olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

2.1. İslâmiyet Öncesi Dönemde Yaşayan Şahsiyetler

İslâmiyet öncesi dönemde yaşayan şahsiyetlerin büyük çoğunluğu Hz. Muhammed'den önce gönderilmiş peygamberlerdir. Diğer alt başlıklarda ele alınan hükümdarlar ve tarihe mâl olmuş şahsiyetler de bu dönemde, peygamberler ile bağlantısı olan kişilerdir.

2.1.1. Hz. Muhammed Öncesi Peygamberler

Mevlânâ, Mesnevî'sinde ağırlıklı olarak peygamberler tarihine yer vermiştir. Hz. Muhammed öncesi peygamberlerin öne çıkan özelliklerine atıflarda bulunmuş, bu peygamberlerin kıssalarını anlatmıştır. Güzellik bahsi açılınca konu Hz. Yûsuf'a geldiği gibi sabır ile ilgili verilen nasihatlerde Hz. Eyyûb, Hz. Nûh örnek gösterilmiştir. Kronolojik sıra ile Mevlânâ'nın her birisi hakkında hangi özelliklerini vurguladığının tespit edilmesi mümkündür.

Mesnevî'de Hz. Âdem'in şeytanın oyununa gelerek cennetten kovulma hâdisesine birçok kez değinilmiştir.¹⁰⁹ Genellikle de Hz. Âdem, şeytan ile karşılaştırılarak iyi-kötü, doğru-yanlış noktasında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Âdem'in vurgulanmak istenen özelliği ilimdir. Âdem'e ilmi Allah öğretmiş, onun neslinden gelecek insanlar da bu ilmi Âdem vasıtasıyla öğrenmişlerdir.¹¹⁰

Âdem'in meleklerden daha bilgili olduğu ve onlara öğrettiğini belirten beyitler de yer almaktadır. Kimi yerde bu, ilim olarak geçmekte kimi yerde ise esma olarak geçmektedir. Burada ilim kelimesinden maksatla neyin kastedildiği net değildir. Aslında Mevlânâ bu bahislerde, Bakara Sûresi'nin 31-33. âyetlerine işaret etmektedir.¹¹¹ Bu âyetlerin tefsirinde Allah'ın Âdem'e neyin ismini öğrettiği

¹⁰⁹ *Mesnevî*, 3/668, (by. 1250); 3/829, (by. 1632); 5/1319, (by. 2792); 6/10, (by. 4005); 8/772, (by. 6459); 8/826, (by. 6657); 8/833, (by. 6686); 10/743, (by. 10523); 14/272, (by. 17131); *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/539, (by. 2813); 5-6/593, (by. 3700).

¹¹⁰ *Mesnevî*, 4/966, (by. 1940).

¹¹¹ "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip 'Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin' dedi. 'Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin' cevabını verdiler. 'Ey Âdem! Bunların

noktasında farklı görüşler vardır.¹¹² Zaten Mevlânâ'nın amacı âyetlerin detaylı tefsirine girmek değil, bu âyetlere işaret ederek Hz. Âdem'e Allah tarafından öğretilen ilme dikkat çekmek, Âdem'in meleklerden daha bilgili olup isimleri onlara öğrettiğini hatırlatmak ve vurgulamaktır.

Mesnevî'de Hz. Nûh ve Hz. Hûd'un kavimleri ile yaşadıkları kıssalara, bu kavimlerin helakine yer verilmiştir. Sabırlı olması ile ön plana çıkan Hz. Nûh'un bu yönüne değinilmiş, insanlara sabırlı davranması nasihat edilirken Hz. Nûh örnek gösterilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de de kavmi ile arasında geçen mücadeleye yer verilen ilk peygamber olan Hz. Nûh, başta en yakınlarıyla, ailesiyle imtihan edilmiştir. Ailesinin inkârına ve kavminin küfrüne karşı dokuz yüz elli yıllık hayatında¹¹³ tebliğ faaliyetine devam eden Hz. Nûh, yaşamı boyunca sayısız sabır örneği göstererek bu konuda örnek verilebilecek temsili karakter olmuştur.

Mevlânâ'nın eserinde Hz. Nûh'un gemisini bir metafor olarak kullanması da dikkat çekicidir. "Biz ve ashabımız, Hz. Nûh'un gemisi gibiyiz ki her kim bizim gemimize sarılırsa kurtulur"¹¹⁴ diyen Mevlânâ, gemiyi bir kurtuluş simgesi olarak ifade etmektedir. Geminin bir kurtuluş sembolü olarak kullanılması yalnızca Mevlânâ'ya özgü bir metafor değildir.¹¹⁵ Tasavvufî çevrelerde yaygın olduğu üzere Mevlânâ da bu kurtuluş ifadesini, ashaba nispet ederek kullanmıştır.

Hz. Hûd'un kavmi olan Âd kavmi, Mevlânâ'nın Mesnevî'de yaptığı teşbih itibarıyla büyük, heybetli ancak içi boş bir davula benzetilebilir. "Ey Âd kavmi gibi iri yarı müşekkel herif! Sen rüzgârın çomakladığı davula benziyorsun"¹¹⁶ beytinde ifade edildiği üzere Âd kavmi de mevkii, varlığı gayet yerinde bir kavim idi ancak onların bu nitelikleri içi boş bir davul gibiydi ve nihayetinde bir rüzgâr sebebiyle dağılmıştı.¹¹⁷

isimlerini onlara bildir' dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de 'Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi?' buyurdu." Bakara, 2/31-33. Bakara, 2/31-33.

¹¹² Ahmed b. Muhammed el-İmâdî Ebu's-suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, (çev. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, 1/191.

¹¹³ Ankebût, 29/14.

¹¹⁴ *Mesnevî*, 12/137, (by. 12994).

¹¹⁵ Bekir Köle, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Gemi Metaforu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 42, Şubat 2016, 9/1870.

¹¹⁶ *Mesnevî*, 8/941, (by. 7092).

¹¹⁷ Dilaver Güner, *Fûsusu'l-Hikem ve Mesnevî'de Peygamber Öyküleri II*, MEBKAM Yayınları, Konya, 2007, s. 39.

Mesnevî’de Hz. Sâlih’in kavmine deve getirmesi mucizesi yer almaktadır. Hz. Nûh’un gemisi gibi Hz. Sâlih’in devesine de tasavvufî anlamlar atfedilmiş ve bir sembol olarak kullanılmıştır. Mevlânâ, Semûd kavminin Sâlih peygamberi ve devesini hakir gördüğü kıssa için ayrı bir başlık açmıştır.¹¹⁸ Bu kıssanın anlatıldığı hikâye okunduğunda, Sâlih peygamberin ruhu, devenin ise bedeni temsil ettiğini anlaşılabilir.¹¹⁹

Bunun yanında Sâlih peygamberin devesi; velîleri, Allah dostlarını ifade etmektedir.¹²⁰ Sâlih peygamberin devesi, dışarıdan bakıldığında diğer develerden farksızdır ancak o, Mevlânâ’nın bir diğer eseri *Fîhi Mâ Fîh*’te de belirttiği üzere aşkın ve muhabbetin habercisidir.¹²¹ Velîler de aynı şekilde, diğer insanlardan farksız görünebilirler fakat onlar özünde nefsin esiri olmaktan kurtulmuş, canını Allah yoluna adanmış olmaları itibarıyla diğer kullardan farklıdır.

Mevlânâ’nın eserinde sıklıkla bahsettiği peygamberlerden birisi de Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil’dir. Hz. İbrâhim’in Nemrut’la, Hz. İsmâil’le olan kıssası, putları kırması ve güneşin, ayın, yıldızların Allah/Tanrı olamayacağını akıl etmesi gibi hâdiselerin varlığından dolayı Mesnevî’de de sıkça konu olduğu görülmektedir.

Hz. İbrâhim, cömertliğin sembolüdür. Halk arasında “Halil İbrahim bereketi” şeklinde meşhur olan tabir ile, Hz. İbrâhim’in misafirperverliğine atıf yapılmaktadır. Mesnevî’de onun bu yönüne değinilmekle birlikte “Cömert İbrâhim bile vehim âlemine düşünce yıldıza ‘Bu benim Rabbimdir’ dedi”¹²² beytinde, Hz. İbrâhim gibi bir insanın bile kuruntu nedeniyle doğrudan sapabileceği belirtilmektedir. Oysa Hz. İbrâhim, yalnızca misafirlerine karşı değil, Allah’a karşı da ihlâs noktasında cömert ve son derece samimi idi.¹²³

¹¹⁸ *Mesnevî*, 4/1198, (by. 2514).

¹¹⁹ *Mesnevî*, 4/1201, (by. 2520).

¹²⁰ Dilaver Gürer, “Mesnevî’ye Göre Hz. Sâlih’in Devesinin ve Semûd Kavminin Helâkinin Tasavvufî Anlamı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, 2016, s. 265.

¹²¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, (terc. Ahmed Avni Konuk), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 204.

¹²² *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/217, (by. 2650).

¹²³ *Mesnevî*, 12/291, (by. 13580).

Hız. İbrâhim'in dikkat çekilen bir diğere özelliği ise ihlâsıdır. "Kâbe'nin her an izzet ve hürmetinin artması onu yapan İbrâhim'in ihlâsından ileri gelmiştir"¹²⁴ diyen Mevlânâ, bir sonraki beyitte de Kâbe'nin öneminin taşından toprağından değil İbrâhim'in Kâbe'yi hırsla kapılmadan, Allah'ın rızasını gözeterek yapmış olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Hız. İbrâhim'in ihlâsının öne çıkması, onun "halil" sıfatına sahip olması ile bağlantılıdır. Öyle ki Nisâ Sûresi'nin "Allah İbrâhim'i dost edinmiştir"¹²⁵ âyetinde geçen Arapça halil (خليل) kelimesi, Türkçede "dost, en sadık arkadaş" anlamına gelmektedir.¹²⁶

Tasavvufta Hız. İsmâil ise teslimiyetin sembolüdür. Hız. İbrâhim'e oğlunu Allah yoluna kurban etmesinin emredilmesi ve Hız. İsmâil'in buna rıza göstermesi hâdisesine yapılan atıflara Mesnevî'nin birçok yerinde rastlamak mümkündür. Benzetme olarak yahut Hız. İsmâil'e nispet edilerek de teslimiyet vurgulanmaktadır. Bir adamın ölümünden sonra üç oğluna bıraktığı vasiyet ve onların vasiyeti kabul ederek "Biz İsmâil gibiyiz, o da İbrâhim"¹²⁷ ifadesini kullanmaları, bunun en bariz örneklerinden birisidir.

Mesnevî'de beden Hız. İsmâil'e canın Hız. İbrâhim'e benzetilmesindeki¹²⁸ maksat da teslimiyet ile alâkalıdır. Nasıl ki Hız. İbrâhim ateşe atılacağı zaman ateşi değil cenneti görüp korkmamıştı, "İbrâhim'in canı gibi bir ruh olmalıdır ki ateş içinde iken nûr-ı marifetle cenneti ve oradaki köşkleri görebilsin."¹²⁹ İşte o can da Hız. İsmâil gibidir ki kurban edileceği zaman bıçağın acısını düşünmez, Allah'ın emrine razı olur. İnsan bedeni de cana bu denli teslim olmalı, nefsin isteklerinden vazgeçerek Allah yoluna gitmeye rıza göstermelidir.

Hız. Yûsuf ise Mevlânâ'nın eserinde en çok yer verdiği peygamberlerden biridir. Sadece Mesnevî'de ya da tasavvufî eserlerde değil; birçok romanda, şiirde Hız. Yûsuf'un hayatından izler görülür. Hız. Yûsuf'un küçük yaşta başlayan hayat

¹²⁴ *Mesnevî*, 12/291, (by. 13580).

¹²⁵ Nisâ, 4/125.

¹²⁶ Osman Düzgün, *Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, ss. 83, 456.

¹²⁷ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/675, (by. 4883).

¹²⁸ Dilaver Güner, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de Peygamberlerin Öyküleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 163.

¹²⁹ *Mesnevî*, 7/496, (by. 5510).

macerasında kardeşlerinin ihaneti, babası Hz. Yakub'un evlat sevgisi, kölelik dönemi, hapisane zamanlarından idarecilik görevine geçişi, Züleyha'nın aşkı, iftira ve iffet gibi birçok konu başlığına ayrılabilir hâdise vukua gelmiştir. Bu nedenle Hz. Yûsuf'un hayatı, edebî eserlere de ilham kaynağı ve konu olmuştur.

Hz. Yakub'un oğlu Hz. Yûsuf'a karşı duyduğu sevgi, kardeşleri tarafından kıskançlığa neden olmuştu. Kardeşleri Hz. Yûsuf'u ortadan kaldırmak istedikleri için bir kuyuya atıp onun bir kurt tarafından öldürüldüğünü söylemişlerdi. Oradan geçen kervandaki kişiler, Hz. Yûsuf'un atıldığı kuyuya su almak için geldiklerinde onu görünce çok sevinmiş, kuyudan çıkarıp köle olarak satmışlardı. Yakub peygamber ise Hz. Yûsuf'un, kardeşlerinin sahte kan bulaştırıp getirdikleri gömleği ile avunuyor, Hz. Yûsuf'un kokusu ile teselli buluyordu.¹³⁰

Oğlu ile ayrı düşen Yakub'un çektiği ızdırap noktasında Hz. Yûsuf'un hikâyesi Mevlânâ için ayrı bir önem kazanmaktadır. Zira o, çok sevdiği dostu Şems-i Tebrîzî'den ayrı kalmasını bu duruma benzetmektedir.¹³¹ Nitekim Şems ile ilgili bir konu geçtiği zaman Mevlânâ; "Can, Yûsuf'un gömleği kokusunu aldığı için eteğimden yakalamıştır"¹³² mısralarıyla duygularını ifade etmektedir. Mevlânâ, diğer yazar ve şairler gibi bir kalıp olarak Yûsuf'u eserinde işlememiş, farklı anlamlar yüklemiştir. Mevlânâ'nın gözünde Hz. Yakub, âşıklık mertebesini Hz. Yûsuf da kavuşulması beklenen sevgiliyi ifade etmektedir.¹³³ Bu bakımdan Hz. Yûsuf, Mevlânâ için benzetim yapılacak bir ifade örneğinden çok daha fazlası olmuştur denilebilir.

Bu özdeşleştirmenin dışında tasavvufta olduğu gibi Mesnevî'de de Hz. Yûsuf'un kuyuya atılması olayından yola çıkılarak, kuyu bir metafor olarak kullanılmıştır. Mevlânâ, dünyayı kurtulunacak bir kuyu karanlığı olarak görmektedir.¹³⁴ İnsanoğlu bu kuyuda, kurtuluş gününe dek sabırla beklemelidir. Çünkü Tanrı er ya da geç elini uzatacak ve o kuyuda insanı yaşattığı gibi kudretiyle onu oradan çekip alacaktır.

¹³⁰ Yûsuf, 12/8-20.

¹³¹ Dilaver Güner, "İrfan Gözüyle Kıssaların En Güzeli: Mevlâna'nın Mesnevî'sinde Hz. Yûsuf", *Sûfi Araştırmaları*, S. 18, Yaz 2018, 9/4.

¹³² *Mesnevî*, 1/145, (by. 126).

¹³³ *Mesnevî*, 3/949, (by. 1900).

¹³⁴ *Mesnevî*, 7/416, (by. 5236).

Hz. Yûsuf'un dillere destan güzelliği dolayısıyla, güzellik bahsinde benzetim örneği olarak Hz. Yûsuf'un ismi kullanılmıştır. "Biri Yûsuf yüzlü ve Îsâ nefesli bir zâttır..."¹³⁵; "Ey sâlik, sen güzellik Yûsuf'usun..."¹³⁶ şeklindeki ifadeler bu benzetimin örnekleridir. Elbette bu güzelliğin kaynağı da Allah'tır. O, kâinat mülkünün sahibi olduğu gibi güzellik mülkünü de Hz. Yûsuf'a vermiştir.¹³⁷ Hz. Yûsuf'un ve Yûsuf yüzlülerin güzelliğini görüp İlahî güzelliği aramak da perdenin arkasını görmeye niyeti olanların yapacağı şeydir.

Mesnevî'deki tasvirleri itibariyle Hz. Eyyûb ve Hz. Yakub ilişkilendirilebilir. Hz. Yakub, Hz. Yûsuf'un yokluğunda Allah'a isyan etmeden sabır gösterirken Hz. Eyyûb de çektiği sıkıntıları Allah'tan geldiği için sabırla kabullenmiştir. Öyle ki, sabır ile ilgili bir bahis geçtiği zaman Mevlânâ da; "Birisi belâlara katlanmakta Eyyûb'e benzer, öbürü felâketlere sabretmekte Yakub'u hatırlatır"¹³⁸ şeklinde bu iki peygamberin ismini beraber zikretmiştir.

Mesnevî'de Hz. Mûsâ ve kıssalarına geniş yer verildiği görülmektedir. Sihirbazlar, Hâmân, Sâmirî gibi şahıslar ile geçen kıssaları nedeniyle hikâyelere konu olacak malzemenin çokluğundan dolayı, Mesnevî'de ismi en sık geçen peygamberlerin başında Hz. Mûsâ söylenebilir. Zaten Kur'ân'da adı en sık geçen peygamber de Hz. Mûsâ'dır. Dolayısıyla beslendiği ana kaynak Kur'ân ve daha sonra hadisler olan Mesnevî'de de bu durumun yansıması görülmektedir. Diğer peygamber bahislerinde olduğu gibi Hz. Mûsâ Mesnevî'deki hikâyelere bazen doğrudan bazen telmih yolu ile sembol olmuş ve kaynaklık etmiştir.

Hz. Yûsuf ile ilgili bahislerde dünyayı içinde kurtulunması beklenen bir kuyu olarak sembolize eden Mevlânâ, Hz. Mûsâ konusunda "Bu dünya Tih sahrası"¹³⁹ gibidir"¹⁴⁰ diyerek dünyayı bir çöle benzetmektedir. Hz. Mûsâ ise insanlara bu çölde

¹³⁵ *Mesnevî*, 7/663, (by. 6057).

¹³⁶ *Mesnevî*, 7/416, (by. 5236).

¹³⁷ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/562, (by. 3055).

¹³⁸ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/404, (by. 875).

¹³⁹ Hicaz'da bulunan çölün adıdır; Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 126. Mâide Sûresi'nde İsrâiloğullarının Hz. Mûsâ'ya muhalefetlerinden dolayı Tih çölünde kırk sene boyunca mahkûm kaldıkları bildirilmektedir; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, (terc. Bekir Karlığa vd.), Hikmet Yayınları, İstanbul, t.y. 4/198.

¹⁴⁰ *Mesnevî*, 8/766, (by. 6435).

rehberlik edecek bir kılavuzdur. Çölde yollarını kaybeden İsrâiloğulları gibi olmamak için, Hz. Mûsâ gibi bir kılavuza ihtiyaç vardır. Esasında Mevlânâ'nın Hz. Mûsâ ile ilgili beyitlerinde vermek istediği mesaj, günümüzde peşinden gidilecek Hz. Mûsâ tabiatlı kişilerin kim olduğu sorusudur.¹⁴¹ Mevlânâ, bunun cevabını peş peşe maddeler hâlinde sıralamak yerine Mesnevî'nin farklı bölümlerinde kısım kısım ve üstü kapalı bir anlatım ile ifade etmiştir. Hz. Mûsâ'nın vasıflarına bakarak bu kişileri görmek mümkündür.

Mevlânâ, Mesnevî'nin çeşitli bölümlerinde Hz. Mûsâ'nın bu vasıflarına atıflarda bulunmuştur. “Aşkın hakikati cansız dağlara bile tesir eder. Mûsâ'nın hakikati, asaya ve dağa tesir etti, hatta o sonsuz denizi bile tesiri altında bıraktı”¹⁴² beytinde Hz. Mûsâ'nın Hak aşığı olduğu vurgulanmaktadır.

Mevlânâ, “Bunca makama sahip olduğum, yüce bir peygamber bulunduğum hâlde kendimi görmüyor, kendime varlık vermiyorum, Hızır'ı aramaktayım”¹⁴³ derken Hz. Mûsâ'nın kendi dilinden, makamına rağmen kibirlenmeyen ve ne kadar alçakgönüllü bir peygamber olduğunu ifade etmektedir. Hz. Mûsâ'nın Firavun ile arasında geçen bir konuşmada ona cevaben “Benim nispetim Allah'ın arzınadır yani toprağa mensubum, asıl adım da Allah'ın aciz kuludur. Ben Hakk'ın kulu ve kul oğluyum, onun kullarından ve cariyeleri rahminden doğmuşum”¹⁴⁴ demesi, varlık olarak diğer kullardan farklı olmadığını kabullenışı, mütevazılıkta ne denli yükseldiğini gösteren bir ifadedir.

Tüm peygamberlerin ortak özelliği olan sabır ve zekâ, Hz. Mûsâ'da da mevcuttur. Peygamberler tarihine bakıldığında, ders alınacak ilk nokta sabırdır. İnsan topluluklarını yanlış inançlarından vazgeçirmek ve doğru inanç yoluna sevk etmek, başlı başına bir devrim niteliğindedir. Her insan düşünmeye başladığı andan itibaren bir yaratıcı bulma ve bir inanç sistemine bağlanma arayışı içindedir. Ancak bağlandığı inanç sisteminin değişmesi demek, hayatının her alanında köklü bir değişikliğe gitmek demektir ve insan tabiatı gereği değişime karşı her zaman ön yargılıdır. Özellikle

¹⁴¹ Bilgehan Kalkan, *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Hz. Musa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018, s. 24.

¹⁴² *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/229, (by. 2774).

¹⁴³ *Mesnevî*, 10/515, (by. 9655).

¹⁴⁴ *Mesnevî*, 13/607, (by. 14719, 14720).

dışarıdan bir dikte ve nasihat/tebliğ gerçekleştiği zaman hemen duvar örme eğilimindedir. Bu nedenle toplulukları doğru inanç sistemine yöneltmek için gönderilmiş peygamberlerin hepsi, gönderildikleri kavimler ile benzer mücadeleleri yaşamış ve büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu uzun süreçte bıkmadan usanmadan yoluna devam edebilen peygamberlerin öne çıkan en önemli ortak özelliği de sabır göstermeleri olmuştur.¹⁴⁵

Hız. Mûsâ, düşmana karşı vakur duruşlu olmasına rağmen bir o kadar da merhametli bir peygamberdir. Mesnevî’de, Hız. Mûsâ’nın çobanlık yaptığı dönemde sürüden kaçan bir koyunu tekrar yakaladığı zaman öfke duymak yerine şefkatle yaklaşıp bir anne gibi üzerini temizlemesi, koyuna merhametle muamele etmesi üzerine Allah’ın meleklerine “Falan kişiye peygamberlik yakışmaz mı?” sorusunu yönelttiği bir hikâye yer almaktadır.¹⁴⁶ Mevlânâ, bu hikâyeden hareketle Allah’ın peygamberlerine nübüvvet görevini vermeden önce çobanlık mesleği ile bir imtihandan geçirdiğini zikretmiş ve Hız. Muhammed’in de “Allah hiçbir peygamber göndermedi ki koyun çobanlığı yapmamış olsun”¹⁴⁷ hadisini nakletmiştir.¹⁴⁸ Devlet büyükleri ya da yöneticilere de sabırlı olmaları noktasında öğüt vermiştir.

Hız. Mûsâ’ya verilen mucizelerden birisi, asasıdır. İlk olarak Hız. Mûsâ Medyen’i terk ederken bu asanın yılanı dönüşmesi mucizesi gerçekleşmişti.¹⁴⁹ Daha sonra Hız. Mûsâ Firavun ile ilk karşılaştığında¹⁵⁰ ve üçüncü defa da Firavun’un huzuruna çıktığında Firavun, sihirbazlarının ellerindeki sopaları yılanı dönüştürme numaralarına karşı düelloya davet ettiği zaman asa mucizesi gerçekleşmiş, Hız. Mûsâ’nın asası ejderhaya dönüşerek sihirbazların asalarını yutmuştu.¹⁵¹ Kızıldeniz’in önüne geldiklerinde Hız. Mûsâ’nın asası ile denizi ikiye ayırması sonucu İsrâiloğulları

¹⁴⁵ “Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret.” (Ahkâf, 46/35) âyetinden yola çıkılarak, sabrın peygamberler için ortak özellik olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁶ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/576, (by. 3281).

¹⁴⁷ Buhârî, “İcâre”, 2; İbn-i Mâce, “Ticârât”, 5; İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/113.

¹⁴⁸ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/576, (by. 3288).

¹⁴⁹ Tâhâ, 20/10-21; Neml, 27/7-14; Kasas, 28/29-32.

¹⁵⁰ A’râf, 7/103-107; Şuarâ, 26/30-32.

¹⁵¹ A’râf, 7/106-117; Yûnus, 10/79-81; Tâhâ, 20/60-69; Şuarâ, 26/34-45.

ve Hz. Mûsâ, açılan yoldan geçip hayatını kurtarıırken Firavun ve ordusu denizde boğularak helak olmuştu.¹⁵²

İlk peygamberden Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerde, nûr-ı Muhammedî farklı suretlerde ortaya çıkmıştır.¹⁵³ Hz. Mûsâ'da nûr-ı Muhammedî, asa ile zahir olmuştu. Bu kadar mucizeyi gerçekleştirmiş olan asayı, sıradan bir sopa olarak görmemek gerekir. Mesnevî'de Hz. Mûsâ'nın asası, bir sembol olarak kullanılmıştır. Asanın, Tanrı'nın kahrını simgelediği düşünülse de¹⁵⁴ sadece kahır ile sınırlı değildir. "Oğul, bu asayı yalnız görme. Zira Hakk'ın kudret eli olmayınca hiçbir asa böyle olmaz"¹⁵⁵ beytinde görüldüğü gibi Mevlânâ, bu asaya "Tanrı'nın kudreti" manasını yüklemiştir. "Ben kendi Mûsâ'nın elinde asa gibiyim. Ben Müslümanlara deniz köprüsü Firavun'a da ejderha olurum."¹⁵⁶ Yani, Tanrı bu kudreti ile dilerse inananlara rahmet dilerse inkârcılara kahır olur.

Mevlânâ, asa ile Kur'ân-ı Kerîm arasında da bir benzerlik ilişkisi kurmuştur. Nasıl ki asa, ejderhaya dönüşüp sihirbazların yılanı dönüşen asalarını yutmuştu; Kur'ân-ı Kerîm de inkârcıların öne sürdüğü bahaneleri çürütmüş ve ortadan kaldırmıştır.¹⁵⁷ Esasında bu benzetme, bir önceki paragrafta zikredilen nûr-ı Muhammedî konusu ile alakalıdır. Nitekim asa Hz. Mûsâ'nın mucizesi olduğu gibi Kur'ân da Hz. Muhammed'in en büyük mucizesidir ve her ikisi de peygamberlik nurunun birer zahiridir.

Her peygambere farklı bir üstün özellik ve mucize verildiği gibi¹⁵⁸ Hz. Dâvûd'a da başta semavî kitap olarak Zebur'un indirilmesinin dışında demiri eliyle şekillendirme kabiliyeti verilmişti.¹⁵⁹ Bu sebepten Hz. Dâvûd, demircilerin piri olarak da anılmaktadır. Mevlânâ da Hz. Dâvûd'un bu mucizesine eserinde yer yer atıfta bulunmuştur.¹⁶⁰ Ancak Mevlânâ'nın Hz. Dâvûd konusunda üzerinde durduğu esas

¹⁵² Bakara, 2/50; Şuarâ, 26/61-66; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, 2/61.

¹⁵³ *Mesnevî*, (A. Avni Konuk), 3/262.

¹⁵⁴ Gürer, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de Peygamberlerin Öyküleri*, s. 206.

¹⁵⁵ *Mesnevî*, 12/275, (by. 13517).

¹⁵⁶ *Mesnevî*, 12/275, (by. 13515, 13516).

¹⁵⁷ *Mesnevî*, 9/316, (by. 8912).

¹⁵⁸ Bakara, 2/253.

¹⁵⁹ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2/187.

¹⁶⁰ *Mesnevî*, 6/306, (by. 4887); 7/605, (by. 5864); 9/181, (by. 8424); 10/810, (by. 10775).

nokta, sesinin güzelliğidir. Hz. Dâvûd'a verilen bir diğer özellik de canlı-cansız her varlığı kendisine hayran bırakacak kadar güzel bir sese sahip olmasıydı. Ancak Dâvûd'un sesini işitmek için Dâvûd'a gönül dostluğu yapmak gerekir.¹⁶¹

Allah kelâmını işitmek, tebliğe kalpleri ısıdırmak için canlı olmak yetmez zira Hz. Dâvûd'un Allah lafzına cansız dağlar taşlar bile karşılık veriyordu da o kalpleri katılaştırmış olanlar sağır kalıyorlardı. “Dâvûd'un Zebur okuyuşu dağlara ve taşlara aksetti de zamanındaki müşrikler onu duymadı.”¹⁶² Mevlânâ bu beyitte Sebe Sûresi'nde geçen “Ey dağlar! Dâvûd ile birlikte tesbih edin. Ey kuşlar! Siz de!”¹⁶³ âyetine işaret etmektedir.

Hz. Dâvûd'un oğlu olan Hz. Süleyman peygambere verilmiş üstün özelliklerden birisi; kuş dilini bilmesi, karıncaların dilinden anlamasıdır. Onun insanlardan, cinlerden ve kuşlardan meydana gelen bir ordusu vardı.¹⁶⁴ Saltanatında insanlara, cinlere, kuşlara ve rüzgâra hükmetmişti.¹⁶⁵ Mevlânâ, aynı dili konuşmanın hısımlık ve bağlılık olduğunu düşünmektedir.¹⁶⁶ Onun görüşüne göre kuş dili, peygamberlerin bir lisanıdır. Hz. Süleyman da peygamberlik nurunu alınca bu kuş dilini öğrenmiştir.¹⁶⁷ Gönül gözüyle bakmak ve görmek demek, Allah ile ve Allah'ın nuru ile irtibata geçmek demektir. Mevlânâ'ya göre Hz. Süleyman, perdenin ardını görebilmek için gönül gözüyle bakmış, baktığı şeyde Allah'ın kudretini görmüş ve Allah da onunla, insan dışındaki varlıkların diliyle iletişime geçmiştir.

Mevlânâ'nın “Süleyman denizdir, biz de kuşlarız, ebede kadar Süleyman'da seyrederez” beytindeki kuş benzetmesi, kuşun tasavvuftaki sembol anlamından kaynaklanmaktadır. Tasavvufta kuş, ruh manasına karşılık gelmektedir. Hatta günümüzde bir kişi öldükten sonra arkasından söylenen “can kuşu uçtu” sözü de

¹⁶¹ Dilaver Güner, “Mesnevî'de Hz. Dâvûd”, *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya*, ed. Dilaver Güner-İbrahim Işıtan vd., Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya, 2019, 2/139.

¹⁶² *Mesnevî*, 10/738, (by. 10506).

¹⁶³ Sebe, 34/10.

¹⁶⁴ Neml, 27/17.

¹⁶⁵ Enbiyâ, 21/81; Sebe, 34/12; Sâd, 38/36-38; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/502; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 1/203; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2/213.

¹⁶⁶ *Mesnevî*, 3/651, (by. 1204).

¹⁶⁷ *Mesnevî*, 8/1075, (by. 7625).

buradan gelmektedir.¹⁶⁸ Tasavvufta deniz ise vahdet âlemini, sonsuzluk âlemini temsil etmektedir. Hz. Süleyman üzerinden yapılan sonsuzluk âlemi benzetiminde, ruhlarımız sonsuzluk âlemine, gayb âlemine doğru yol almaktadır. Ferîdüddîn Attâr'ın Mantıku't-Tayr (Kuş Dili) isimli kitabı, Mesnevî ve diğer pek çok tasavvufî eserde geçen Zümrüdüanka metaforu, tasavvufta Mevlânâ, İbn Arabî gibi önderlerin büyük kartal/şahin olarak betimlenmesinden doğmuştur. Zümrüdüanka ya da büyük kartal gibi kuşlar, insanları doğru yola ulaştırmaya rehberlik eden semboller olarak da kullanılmaktadır.¹⁶⁹ Tasavvufî çevrelerde ve eserlerde, Abdülkadir-i Geylânî için "Bâzullah" yani "Allah'ın şahini" unvanının kullanılması,¹⁷⁰ insanları kolayca tesiri altına almasının yanı sıra tasavvuftaki bu kuş sembolü ile alakalıdır.

Mesnevî'de Hz. Süleyman'ın Belkıs ve Belkıs'a mektubunu götüren Hüdhüd kuşu ile olan kıssalarına sıklıkla değindiği görülmektedir. Bu beyitlerin vermek istediği ana mesaja bakıldığında, Hz. Süleyman'a bahşedilen bilginin bir güç olduğunu görülür. "Süleyman Aleyhisselam'ın mülk ve hükûmetine vasıta olan yüzük ilimdir. Bütün âlemler surettir, canı ve manası ise ilimdir."¹⁷¹ Hz. Süleyman da bilginin verdiği kudret ile saltanatında adaleti sağlamış ve hayvanlar arasında dahi birliği tesis etmiştir.¹⁷²

Neml Sûresi'nde geçen "Süleyman Dâvûd'un yerine geçti. Dedi ki: Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur"¹⁷³ âyetinde de bildirildiği üzere Hz. Süleyman, Allah'ın kendisine verdiği bu lütuflar sayesinde saltanatını sürdürmüştür. "Şimdi de bir Süleyman ve sahib-i zaman var."¹⁷⁴ Mesnevî'nin bu beytinde geçen zamanın Süleyman'ı ifadesi, kuş dilini bilen bir önderi işaret etmektedir.

Kendisine İlahî kitap gönderilen peygamberlerden birisi olan Hz. İsa'nın adının, Hz. Mûsâ'ya yahut Hz. Yûsuf'a nispetle daha az geçmesi dikkat çekmektedir.

¹⁶⁸ Sâfi Arpağuş, "Tasavvuf'ta Mantıku't-Tayr, Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuş Dili Tasavvuru", *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, 2005/2, s. 126.

¹⁶⁹ Arpağuş, "Tasavvuf'ta Mantıku't-Tayr, Mevlânâ'da Hz. Süleyman ve Kuş Dili Tasavvuru", s. 128.

¹⁷⁰ Süleyman Uludağ, "Abdülkadir-i Geylânî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, 1/235.

¹⁷¹ *Mesnevî*, 2/576, (by. 1023).

¹⁷² *Mesnevî*, 8/1075, (by. 7625-7628).

¹⁷³ Neml, 27/16.

¹⁷⁴ *Mesnevî*, 8/1084, (by. 7655).

Adının geçtiği beyitler incelendiğinde, dikkat çeken ilk nokta, “Hz. İsa insan şeklinde idi ama melek cinsindendi”¹⁷⁵ beytinde olduğu gibi Mevlânâ’nın Hz. İsa için melek sıfatını kullanmasıdır. Bir önceki beyitte söylediği üzere, asıl olanın insanların görünüşü değil cinsi yani özü olduğunu anlatmak için bu teşbihten faydalanmıştır. Hz. İsa’ya meleklik sıfatını yakıştırmaması ise, çarmıha gerilme hâdisesine karşın Kur’ân’da geçen “Kesin olarak onu öldürmemişlerdir. Bilâkis Allah onu kendine kaldırmıştır”¹⁷⁶ âyetinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Mevlânâ, bir başka beyitte de “İsa da gökte tertemiz meleklerle karıştı”¹⁷⁷ diyerek Nisâ Sûresi’nin aynı âyetlerine işaret etmektedir.

Hz. İsa’ya Allah tarafından verilen mucizelerden birisi, ölüleri diriltmesidir. Bir diğer mucizesi de çamurdan yaptığı kuşlara üfleyip can vermesidir.¹⁷⁸ Onun tüm mucizeleri Allah sayesinde idi.¹⁷⁹ Mesnevî’de İsa’nın bu mucizelerinden dolayı, İsa nefesli tabiri kullanılmıştır.¹⁸⁰ İnsan, kendi döneminde İsa nefesli zatlara bulmalı, onların nefesleriyle dirilmelidir. Ancak bunun için ölmeden önce ölmek, dünyevî hislerden vazgeçmek gerekmektedir.

Mesnevî’de Hz. İsa’nın mucizesi olarak geçen bir diğer hâdise, su üzerinde yürümesidir. Fakat bu rivayet ne Kur’ân’da ne de hadis kaynaklarında geçmektedir. Hz. İsa’nın su üzerinde yürümesi rivayeti, İncil’de yer almaktadır.¹⁸¹ Tasavvufta ya da diğer edebî eserlerde Hz. İsa hakkındaki rivayetlerin çoğunluğu, Hristiyan kaynaklarından geçmiştir.¹⁸² Bir mutasavvıf olan Mevlânâ da tasavvufî çevrede yaygın olan bu rivayetleri eserinde kullanmaktan çekinmemiştir. İncil’de geçen rivayetleri kullanması ve Hristiyanları öldüren Yahudi hükümdar ile vezirinin anlatıldığı hikâyeden de anlaşıldığı üzere,¹⁸³ Mevlânâ, İncil’e hâkimdir ve Hristiyanlığa karşı yazılmış reddiyeler hakkında da bilgi sahibidir demek mümkündür.¹⁸⁴

¹⁷⁵ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/550, (by. 2972).

¹⁷⁶ Nisâ, 4/157-158.

¹⁷⁷ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/549, (by. 2964).

¹⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/110.

¹⁷⁹ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/634, (by. 4039).

¹⁸⁰ *Mesnevî*, 2/498, (by. 862); *Mesnevî*, 3/951, (by. 1906); *Mesnevî*, 7/663, (by. 6057).

¹⁸¹ *Kitab-ı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1997, Matta, 14/25; Markos, 6/48; Yuhanna, 6/19. Ayrıca bkz.: İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 1/279.

¹⁸² Ömer Faruk Harman, “İsa”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, 22/471.

¹⁸³ Hikâye 1/237, (by. 321) ile 2/442, (by. 739) arasında dağınık olarak yer almaktadır.

¹⁸⁴ *Mesnevî*’de geçen “İncilde Mustafa’nın, o peygamber başının, o bahr-ı safanın vasfı vardı” beyti de Mevlânâ’nın İncil hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir; *Mesnevî*, 2/433, (by. 721).

Yukarıda ele alınan peygamberler dışında Mesnevî’de Hz. Lût, Hz. Şuayb, Hz. Yûnus, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahyâ gibi peygamberlerden de bahsedilmektedir. Ancak bu peygamberler, sembolik anlamlar yüklenerek Mesnevî hikâyelerine konu olmamış, bazı beyitlerde kıssalarına atıflarda bulunulmuştur. Mesnevî’de geçen bir hikâyede Muâviye’nin şeytana “Lût kavminin başına taş yağması ve kara bir su içine dalması senin yüzündendir”¹⁸⁵ dediği beyitte, yine Mesnevî’nin farklı bir bölümünde “Lût Aleyhisselam’ın düşmanları üzerine taşın yağdığını ve onların kara bir suya yani Bahr-ı Lût’a daldığını bilmiyor musun?”¹⁸⁶ beytinde, doğrudan Lût kavminin helakine atıfta bulunulmuştur.

Mesnevî’de geçen “Şuayb peygamber gibisi nerede ki, duasıyla dağ ziraat yapacak tarla hâline getirsin”¹⁸⁷, “Dağ, Yahyâ Aleyhisselam’ı nezdine çağırma mı, ona kastedenleri yaralayıp def etmedi mi?”¹⁸⁸, “Taş, Hz. Ahmed’e selam verir. Dağ da Hz. Yahyâ’ya söz söyler”¹⁸⁹ örneklerinde görüldüğü üzere, söz konusu peygamberlerin kıssalarına doğrudan işaret edilmektedir. “Cenâb-ı Hak, murâd husulünün mahsulünün nişânı olmak üzerine Yahyâ’nın babasına yani Zekeriyâ Aleyhisselam’a üç gün söz söylemeyeceksin demişti”¹⁹⁰ beytinde ise Meryem Sûresi’nde geçen Hz. Zekeriyâ’nın kıssasından bahsedilmektedir.¹⁹¹

Mesnevî’de fazla adı geçmeyen, isminden fazla söz edilmeyen bir diğer peygamber Hz. Yûnus’tur. Onunla ilgili Mesnevî’de şu teşbih örneği yer almaktadır; “Biz de timsahın midyesinden Yûnus gibi çıkarız. Renk, koku dünyasına yayılırız. Yine günlük hayat başlar.”¹⁹² Burada kastedileni anlamak için beytin biraz öncesine bakmak gerekir. “Evet Rabbimizsin diyen ve Allah’a ikrar veren kullar nerede? Sanki hepsini sel götürmüş yahut da hepsini bir timsah yemiş, hepsi de ölmüş gitmiş”¹⁹³ beytinin üzerine Mevlânâ, tıpkı balığın karnında üç gün boyunca Allah’ı tesbih ederek sağ kalan Hz. Yûnus gibi biz de Allah’ın unutulduğu bu karanlıktan, ki bu karanlık timsahın

¹⁸⁵ *Mesnevî*, 8/816, (by. 6614).

¹⁸⁶ *Mesnevî*, 12/201, (by. 13238).

¹⁸⁷ *Mesnevî*, 7/529, (by. 5596).

¹⁸⁸ *Mesnevî*, 3/927, (by. 1840).

¹⁸⁹ *Mesnevî*, 9/258, (by. 8728).

¹⁹⁰ *Mesnevî*, 7/537, (by. 5624).

¹⁹¹ Meryem, 19/4-10.

¹⁹² *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/506, (by. 2304).

¹⁹³ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/506, (by. 2301).

midesine benzetilmiştir, Allah'ı anarak bir şekilde kurtuluruz demektir. Bu anlatımda Allah'ı anıp “Rabbimizdir” diyen ruhlar Hz. Yûnus'a, tüm âlemin ve insanlığın yaratıcısını unutturan dünya karanlığı da bir timsah midesine benzetilmiştir.

Peygamberliği noktasında ihtilaf olan Zülkarneyn ve Lokman'ın da Mesnevî'de adının geçtiği görülmektedir. Tarihte, Lokman adıyla bilinen ve özellikleri itibariyle birbirine benzeyen birden fazla şahsiyet bulunmaktadır.¹⁹⁴ Ortak özellikleri nedeniyle birbirlerine karışmış olmaları yahut hikmetlerinden dolayı belli kişilerin böyle isimlendirilmiş olması muhtemeldir. Peygamber olarak Lokman isminde birinin olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Kaynaklarda peygamberliği konusunda ihtilaf olan Lokman, Hz. Dâvûd zamanında yaşamış olduğu söylenen zattır. Kendisinin, Hz. Dâvûd'a vezirlik yaptığı da rivayet edilmektedir.¹⁹⁵

Lokman'ın mesleği konusunda farklı rivayetler vardır. Ancak o, daha çok tıptaki ilmiyle meşhur olmuştur. Günümüzde alternatif tıp olarak adlandırılan, bitkilerin çeşitli şifa yöntemlerini bilen bir hekimdir. Bu nedenle bazen Lokman Hekim olarak da anılmaktadır. Fakat Mesnevî'de Lokman'ın bu yönü üzerinde durulmamıştır. Mevlânâ, lokma (لقمه)¹⁹⁶ kelimesi ile Lokman kelimesi arasındaki benzerliği kullanarak “Lokma için Lokman gibi bir adam esir oldu”¹⁹⁷ şeklinde edebî bir söyleyiş ile Lokman'ın köle olduğuna dair rivayetlere atıfta bulunmuştur.¹⁹⁸ Hz. İbrâhim ile ilgili, vehim nedeniyle Hz. İbrâhim'in bile doğrudan sapabileceğini belirten Mevlânâ burada da Allah tarafından kendisine birçok hikmet verilen Lokman'ın da birkaç lokma yemek için esarete düşebileceğini ifade etmektedir.

Zülkarneyn de tıpkı Lokman gibi peygamber olup olmadığı tartışılan bir kişidir. Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf Sûresi'nde Zülkarneyn'den bahsedilmektedir. Tarih kaynaklarına bakıldığında farklı zaman ve bölgelerde yaşadığına dair bilgilere rastlanılmaktadır.¹⁹⁹ Aynı zamanda Zülkarneyn, İskender ismi ile de meşhur olmuştur.

¹⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/526; Gürer, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de Peygamber Öyküleri II*, s. 237.

¹⁹⁵ Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/527; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 2/230.

¹⁹⁶ İbrahim Olgun-Cemşit Draşan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1967, 3/298.

¹⁹⁷ *Mesnevî*, 4/975, (by. 1959).

¹⁹⁸ Ömer Faruk Harman, “Lokman”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, 27/205.

¹⁹⁹ Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, 44/65.

Tarihte İskender ismindeki bazı şahsiyetlerle, bahsedilen Zülkarneyn'in aynı kişi olduğuna dair görüşler de mevcuttur.²⁰⁰ Mevlânâ Mesnevî'de hem İskender hem Zülkarneyn ismini zikretmiştir.²⁰¹

Onun “Ey sâlik, eğer sen İskender isen hakikat güneşinin matlaı bulunan bir ârife yaklaş. Ondan tenevvür ettikten sonra nereye gidersen münevver olursun”²⁰² beytinde güneş ifadesinin kullanımında mecazi bir anlam ile irfan güneşi kastedilmektedir. İskender isen hakikat güneşine gitmelisin ifadesine bakıldığında, Mevlânâ'nın İskender ismine sembolik anlam yüklediği görülür. Zülkarneyn'in doğuya ve batıya yaptığı yolculuklardan hareketle marifet güneşine yolculuk ifadesi kullanılmıştır.²⁰³ Hak yoluna, Hakk'ın güneşine doğru bu kutsal yolculuğunu tamamlayan bir kimse de İskenderlik/Zülkarneynlik mertebesine erişir. Beytin devamında Mevlânâ'nın, nereye gidersen münevver yani aydınlık, parlak olursun ifadesini de “Gerçekten biz onu, yeryüzünde iktidar sahibi kıldık”²⁰⁴ âyeti ile bağdaştırılabilir.

2.1.2. Hükümdarlar

Mevlânâ'nın İslâmiyet'ten önceki dönemde adını zikrettiği hükümdarlar; Nemrut, Firavun, Belkıs gibi şahsiyetlerdir. Bu hükümdarların da doğrudan Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ, Hz. Süleyman ile ilgili olması, Mesnevî'nin ağırlıklı olarak peygamberler tarihini içermesini doğrulamaktadır. İlk olarak Mevlânâ'nın Nemrutluk tabiatını zikretmesi dikkat çekmektedir. Hz. Mûsâ'dan bahsedilirken Hz. Mûsâ tabiatlı kimselerin nasıl insanlar olacağından söz edilmişti. Nemrutluk tabiatını anlayabilmek için de Mevlânâ'nın Nemrut hakkındaki beyitlerde tutumuna bakılmalıdır.

²⁰⁰ İskender ve Zülkarneyn isimlerinin kullanıldığı yerler ve ifade ettikleri anlamlar hakkında detaylı bilgi için bkz.: İskender Pala, “İskender mi Zülkarneyn mi?”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1993, 26/117-146.

²⁰¹ *Mesnevî*, 6/20, (by. 4034); 13/958, (by. 16071).

²⁰² *Mesnevî*, 6/20, (by. 4034).

²⁰³ Kehf Sûresi'nin 85-90. âyetlerinde Zülkarneyn'in doğu ve batı yönünde iki yolculuğundan bahsedilir. Bu nedenle kendisinin Zülkarneyn yani “iki boynuzlu” olarak anıldığı rivayet edilmektedir, bkz.: Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî; *Mürûcü'z-zeheb*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 261.

²⁰⁴ Kehf, 18/84.

Mevlânâ “Sende Nemrutluk tabiatı var, onun için ateşe girme, girmek istersen evvelâ İbrâhim ol”²⁰⁵ beytinde Nemrut ile Hz. İbrâhim arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Eserin bir başka yerinde de “Nemrut İbrâhim’in zıttı oldu”²⁰⁶ demektedir. Mevlânâ, Hz. İbrâhim’in hangi vasıfları taşıdığını da eserinde işlemiştir. Bir kimsede bu vasıflar yok ise, Allah’a tereddütsüz teslim olan İbrâhim’in aksine İlahlık taşıyor ise o kişi Nemrut tabiatlıdır. Allah, Hz. İbrâhim’i ihlâsından ve teslimiyetinden dolayı yakmamıştı.²⁰⁷ Ancak insan, mutlak sahibi olmadığı mülkünden dolayı böbürleniyor, kendini putlaştırıyor ve Hakk’ı savunanlara zulmediyor ise Allah’ın merhametinden de uzaklaşacaktır. Bu nedenle Nemrut tabiatlı insanlar ateşten korkmalıdırlar.²⁰⁸

İnsanın nefsi Mevlânâ tarafından Nemrut’a benzetilmektedir.²⁰⁹ Nefis Nemrut gibi kördür, doğruyu göremez, dünyevî ihtirasların peşinden gider. Ancak onun gücü görünüştedir. Yoksa yarım kanatlı bir sineğin Nemrut’un hakkından geldiği gibi²¹⁰ insanın nefsi de iradesinin karşısında yenilmeye mahkumdur. Padişahın doğan kuşunu köylü bir kadının evinde bulması hikâyesinde,²¹¹ doğan kuşunu günahından tövbe eden bir insan diliyle konuşturan Mevlânâ “Ben kanadıyla Nemrut’un mülkünü altüst ederim”²¹² beytinde Nemrut’un burnundan girip beynine kadar ulaşan sivrisineğe telmih yapmıştır.

Hız. İbrâhim ile Nemrut arasındaki karşılaştırma, Hız. Mûsâ ve Firavun arasında da işlenmiştir. Mevlânâ, Hız. Âdem ile ilgili beyitlerde Hız. Âdem’i şeytan ile karşılaştırarak insanlara doğru-yanlış, iyi-kötü değerlendirmesi yaptırmayı amaçlamıştır. Aynı şekilde Nemrut ve Firavun’u da dönemin peygamberleri ile kıyaslayarak doğruyu gösterme amacının olduğu söylenebilir. “Mûsâ’nın Rabbine ve Mûsâ’nın himayesine sığın. Firavunluk edip de şeref-i imanı izale eyleme”²¹³ beyti bu karşılaştırmanın en bariz örneğidir.

²⁰⁵ *Mesnevî*, 3/813, (by. 1604).

²⁰⁶ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/493, (by. 2159).

²⁰⁷ *Enbiyâ*, 21/69.

²⁰⁸ *Mesnevî*, 8/979, (by. 7243).

²⁰⁹ *Mesnevî*, 5/1711, (by. 3693).

²¹⁰ *Mesnevî*, 3/644, (by. 1188).

²¹¹ *Mesnevî*, 5/113, (by. 4305).

²¹² *Mesnevî*, 5/120, (by. 4329).

²¹³ *Mesnevî*, 2/464, (by. 779).

Nemrut gibi Firavun da insan nefisine benzetilmiştir.²¹⁴ Kibir gibi kötü bir haslet, nefsin tezahürüdür. Bu kötü hasleti ifade etmek için Mevlânâ, Firavun'u örnek vermiştir. Firavun zeki ve filozof idi²¹⁵ ancak Hakk'ı kabul etmeyecek kadar da gönül gözü kör²¹⁶ ve inatçıydı.²¹⁷ O da tıpkı Nemrut gibi, mutlak sahibi olmadığı malına, mülküne güvendi de büyüklük tasladı. Diğer şahsiyetlerde olduğu gibi Firavun konusunda da Mevlânâ, yer yer Hz. Mûsâ ile olan kıssasına doğrudan atıfta bulunmuştur. Olayları baştan sona kronolojik sırayla anlatmak yerine, eserin içerisine serpiştirerek olayın içerisinden kesitleri okuyucuya sunmuştur. Betimlemelerine ve kıyaslamalarına bakıldığında Firavun'un Mesnevî'deki işlenişinin Nemrut ile çok benzer olduğunu söylemek mümkündür. İnsandaki kötü özellikler, nefis dolayısıyla ortaya çıktığı için bu kötü özelliklere örnek verileceği zaman Nemrut yahut Firavun gibi şahsiyetler kullanılarak nefis benzetmesi yapılmıştır.²¹⁸

2.1.3. Tarihe Mâl Olmuş Şahsiyetler

Hz. Muhammed'den önceki dönemde yaşayıp, hükümdarlık vasfı olmamasına rağmen tarihe mâl olmuş şahsiyetlere de Mesnevî'de yer verilmiştir. Hepsinin ortak noktası, peygamberler tarihi ile alakalı olmalarıdır. İlk olarak zikredilecek isimler, Hâbil ile Kâbil'dir. Hz. Âdem ve Havva'nın oğullarının isimleri eserde çok fazla geçmemektedir. Bir yerde, Allah'ın lütfu ve kahrını karşılaştırıp örnek verilirken Kâbil karakterinden faydalanılmıştır. Allah lütfederse Nil nehrine bile idrak kabiliyeti verebileceği gibi, o lütuftan nasibini almayan bir insan Kâbil gibi ahmak olacaktır.²¹⁹ Nitekim Kâbil, nefisine yenik düşüp kıskançlığından kardeşini öldürecek kadar gözü dönmüştü.²²⁰

Mesnevî'de adı geçen Hâmân, Sâmirî, Kârûn gibi isimler Hz. Mûsâ döneminde yaşamışlardır. Bu şahsiyetlerin isimleri, aynı dönemdeki Firavun kadar sık geçmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen Hâmân'ın²²¹ tam olarak hangi görevi

²¹⁴ *Mesnevî*, 3/937, (by. 1864).

²¹⁵ *Mesnevî*, 8/817, (by. 6616).

²¹⁶ *Mesnevî*, 12/504, (by. 14339).

²¹⁷ *Mesnevî*, 6/257, (by. 4738); *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/205, (by. 2442).

²¹⁸ *Mesnevî*, 3/937, (by. 1864); 5/1711, (by. 3693).

²¹⁹ *Mesnevî*, 13/729, (by. 15207).

²²⁰ *Mâide*, 5/27-30.

²²¹ *Kasas*, 28/6, 8, 38; *Ankebût*, 29/39; *Mü'min*, 40/24, 36.

yaptığı belli değildir ancak başvezir olduğuna dair iddialar vardır.²²² Bu rivayetler Kur'ân'da da geçmediği için bir kesinliği yoktur fakat Hâmân'ın önemli bir göreve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Mûsâ, Firavun'un yanında bulunan Hâmân ile de mücadele etmiştir. Mesnevî'de Firavun'un Hâmân'a akıl danıştığına dair beyit yer almaktadır. Nasıl ki Hz. Muhammed, bir iş yapacağına dostu Hz. Ebû Bekir'e danışıyordu, Firavun da Hâmân'ı siyasetin kutbu olarak gördüğü için akıl danışıyordu.²²³

Hz. Mûsâ, Tûr Dağı'na çıktığı zaman İsrâiloğullarına buzağı şeklindeki putu yaptırıp ona tapmalarını sağlayan kişi, Sâmirî'dir.²²⁴ Tâhâ Sûresi'nde anlatılan, Sâmirî'nin ziynet eşyalarından yaptırdığı buzağının canlanması, "Elçinin izinden bir avuç avuçladım ve onu attım"²²⁵ âyetinin tefsirinde, Sâmirî'nin Cebrail'i görüp tanıdığı, onun ayak bastığı yerdeki toprağı alarak buzağının yapımında kullandığı şeklinde yorumlanmıştır.²²⁶ Eserde, Tâhâ Sûresi'nde geçen bu âyetin yorumuna yer verilmiştir. Buna göre; Cebrail'in atının ayağının değdiği yerde yeşillikler bitiyordu ve Sâmirî de bunu görüp kullanmak için topraktan almıştı. Sonrasında bu toprağı kullanarak yaptırdığı putun ses vermesini sağlamıştı.²²⁷

Aynı dönemde ismi geçen bir diğer kişi, zenginliğiyle meşhur olmuş Kârûn'dur. Bugün halk arasında da Kârûn kadar zengin olmak deyimini kullanılmaktadır. Kur'ân'da kendisine verilen zenginlikten bahsedilen Kârûn,²²⁸ Hz. Mûsâ'nın tebliğine itiraz etmiş, zenginliği ile büyüklenmeye devam etmiş ve sonunda Allah tarafından cezalandırılmıştır. Mevlânâ, Kârûn'un nasıl cezalandırıldığına eserinde farklı yerlerde değinmiştir.²²⁹ Övündüğü mallarıyla beraber toprağın altına geçirildiğini söyleyerek aynı zamanda Kur'ân âyetlerine işaret etmiştir.²³⁰ Hz.

²²² Şaban Kuzgun, "Hâmân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, 15/437.

²²³ *Mesnevî*, 3/645, (by. 1190); *Mesnevî*, 13/692, (by. 15048).

²²⁴ Tâhâ, 20/88.

²²⁵ Tâhâ, 20/96.

²²⁶ Ebu'l-Âlâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (terc. Muhammed Han Kayanî-Yusuf Karaca vd.), İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, 3/246; Kutub, *Fî Zülâli'l-Kur'ân*, 10/70.

²²⁷ *Mesnevî*, 13/862, (by. 15709).

²²⁸ Kasas, 28/76.

²²⁹ *Mesnevî*, 2/498, (by. 861); *Mesnevî*, 7/735, (by. 6319); *Mesnevî*, 9/258, (by. 8727); *Mesnevî*, 10/727, (by. 10468); *Mesnevî*, 13/732, (by. 15218).

²³⁰ Kasas, 28/81; Ankebût, 29/40.

Mûsâ'dan simya ilmini öğrendiği rivayet edilen Kârûn'un²³¹ bu yönüne atıfta bulunularak böyle bir inkârcının öğrendiği ilimden bir fayda sağlayamadığı belirtilmiştir.²³²

Hiz. Muhammed'in hadisinde kemâle eren kadınlardan olduğu bildirilen Hiz. Meryem,²³³ tasavvufta da insan-ı kâmil olarak kabul edilmektedir. İffetli ve temiz bir kadın olması, Allah dostu ve siddîk olması gibi vasıflarından dolayı ve hepsinden önce seçilmiş bir kadın olması, İslâm toplumunda örnek kadın profilini oluşturmaktadır. Bu sebepten, tasavvufta yalnızca erkeklerin manevî merhalelerinin yanında kadın modeli de bulunmaktadır. Nitekim bu kadının ismi Kur'ân'da da geçmekte ve hatta ismini alan bir sûre bulunmaktadır.

Mesnevî'de Hiz. Meryem hakkında bahsedilen ana konu, Hiz. İsâ'nın doğumudur. Allah'ın mucizesi ile onun nasıl anne olduğuna değinilmiş, bu süreçte çektiği sıkıntılardan dolayı çileli kadın profili çizilerek söz konusu bahislerde Hiz. Meryem bu profilin temsili olmuştur. Kur'ân'da farklı sûrelerde geçen Hiz. Meryem'in müjdenmesi ve bir baba faktörü olmaksızın İsâ'ya hamile kalması, Mesnevî'de doğadaki bitkilerin, ağaçların üremesine benzetilmiştir. "Her ağaç çocuklarını emzirmektedir. Onların hepsi de Meryem gibi gizli bir padişaktan gebe kalmışlardır da çocuk doğurmuşlardır"²³⁴ beytinden de anlaşılacağı üzere aslında Hiz. Meryem, yeryüzünde bulunan tüm canlılar için anneliğin sembolü olmuştur. Onun Hiz. İsâ'yı babasız doğurduğu gibi tüm canlılar da Allah'ın ol demesi ile bir yavru dünyaya getirmektedirler.

Çileli kadın tasviri, Hiz. Meryem'in doğum sancısı anında da devam etmektedir. Kur'ân'da "Doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine getirdi"²³⁵ âyeti devamında Hiz. Meryem'in doğum acısı anlatılmıştır. Mesnevî'de de "Lohusalık ağrısı Meryem'i hurma ağacı altına çekmişti"²³⁶ beytinde bu olaya değinilmiştir. Fakat burada Mevlânâ'nın esas anlatmak istediği şey, dertlerin insana yol göstermesidir. Nasıl ki Hiz.

²³¹ Ömer Faruk Harman, "Kârûn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24/520.

²³² *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/520, (by. 2503).

²³³ Buhârî, "Fedâil-u Ashâbi'n-Nebî", 32; "Enbiyâ", 34, 48; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, "Et'ime", 31.

²³⁴ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/469, (by. 1815).

²³⁵ Meryem, 19/23.

²³⁶ *Mesnevî*, 6/39, (by. 4086).

Meryem bu acıyla hurma ağacının altına gittiğinde Allah ona kuru ağaçtan meyve ve su kaynağı vermişti,²³⁷ insan vücudu da aynı böyledir. Ne zaman dert olursa, Allah derdin sonunda güzelliklerini de sunmaktadır. İmtihanlara katlanmayı bilmeyenler, mükâfatları da göremezler. Hz. Meryem'in halk içinde iftiraya maruz kalmasına neden olan, doğum sancısı çektiren bir derdi olmasa idi, Allah'ın gösterdiği güzelliklerden mahrum kalacaktı.²³⁸

İslâmiyet öncesi dönemde yaşamış, peygamberler tarihinin dışında kalan bazı şahsiyetler de Mesnevî'de geçmektedir. Bunlar; İslâmî literatürde Câlînûs olarak bilinen Galenos²³⁹ ve yine İslâmî literatüre Eflâtun olarak geçmiş olan Platon'dur.²⁴⁰ Yunan felsefesi, İslâm dünyasında hikmet kavramı çerçevesinde kabul görmüştür. Mevlânâ da felsefeye bu açıdan olumlu yaklaşım sergilemiştir. Öyle ki Eflâtun'un, Kur'ân'da adı geçmeyen peygamberlerden olduğunu iddia eden mütefekkirler dahi vardır.²⁴¹

Yaratıcının inkâr edilmediği, insanı saadete eriştirecek araç olarak düşünüldüğü felsefî ideolojilere Mevlânâ'nın da sıcak baktığı hatta bazı filozoflardan övgüyle bahsettiği görülür. Olumlu ya da olumsuz bir yaklaşım sergilemek için önce o konu hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir. Mevlânâ da bunun için derin felsefe okumaları yapmış olmalıdır. "Tıpça üstat sayılan Câlînûs, hastaya neye alışkın ise o şeyi ver demiştir"²⁴² beytinde Câlînûs'un söylediğini aktarması, bu düşüncüyü doğrular niteliktedir.

Yunan filozof olan Câlînûs, aynı zamanda hekimdir. Mevlânâ, Câlînûs'un bu özelliğinden yola çıkarak hem Câlînûs hem Eflâtun ismi ile ortak bir noktada vurgu yapmaya çalışmıştır. "Ey kibr ü azametimize ilaç ve bize Eflâtun ve Câlînûs olan aşk, yaşa"²⁴³ beytinde ifade ettiğine göre Mevlânâ, bu iki şahsın insan ruhunda ortaya çıkan kibir, vehim ve dünya ile ilgili marazları tedavi edici özellikte olduğunu vurgulamaktadır. Buna bir nevi ruh doktorluğu da denilebilir.

²³⁷ Meryem, 19/24-26.

²³⁸ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 22.

²³⁹ Kutluer, "Câlînûs", s. 32.

²⁴⁰ Fahrettin Olguner, "Eflâtun", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, 10/469.

²⁴¹ Şefik Can, *Mevlânâ ve Eflâtun*, Okul Yayınları, İstanbul, 2004, s. 21.

²⁴² *Mesnevî*, 12/71, (by. 12736).

²⁴³ *Mesnevî*, 1/78, (by. 24).

Câlinûs'un adının geçtiği bir başka yerde Mevlânâ, dünya sevgisinden dolayı onun ölmek üzereyken “dünyayı bir katırın kuyruğu altından görmeye razıyım” dediğini nakletmiştir.²⁴⁴ Zeki ve bilgilidir ama Câlinûs'un bilgisi sadece bu dünyada geçer. O, Allah'ın onu kendisine çektiğini bilmeyecek kadar dünyayı sevmektedir. Mevlânâ, bu sözün Câlinûs'a ait olup olmadığından emin değildir. Eleştirisini yaptıktan sonra “Eğer bu söz Câlinûs'a iftira ise cevabım onun için değildir”²⁴⁵ der. Bu bahiste Câlinûs'u temsili olarak seçmiştir. Aslında onun nezdinde tüm filozofları eleştirmektedir.

Felsefeyi hikmet kavramı çerçevesinde kabul eden Mevlânâ, yeri geldiğinde filozoflardan övgüyle bahsederken yeri geldiğinde eleştiri yapmaktan çekinmemiştir.²⁴⁶ Filozofların yaratılışı ve dünyayı anlama çabaları ile birçok bilgiye vâkıf olacaklarını, ancak bu bilgelikten ötürü gurura kapılıp zekâlarını faydasız işlerde kullandıklarını iddia etmektedir. Ölüm günü geldiğinde ise bu hatalarından dolayı pişmanlık duyacaklarını düşünmektedir.²⁴⁷

2.1. İslâmiyet Sonrası Dönemde Yaşayan Şahsiyetler

İkinci bölümün ilk alt başlığında ele alınan şahsiyetlerde görüldüğü üzere Mevlânâ, bazı sembolik anlamlar yükleyerek bu şahsiyetlerin isimlerini zikretmiştir. İkinci alt başlıkta ele alınan, İslâmiyet sonrası dönemde yaşayan şahsiyetler için de durum aynıdır.

2.2.1. Hz. Muhammed

Mesnevî'de Hz. Muhammed'in işlenişi, Hz. Muhammed ile ilgili rivayetlere ve hadislere yer verilmesi detayları ile ele alındığı zaman başlı başına bir araştırma konusu olacaktır. Bu nedenle Mevlânâ'nın tarih kullanımını ortaya koymak amacıyla, tarihî şahsiyetlere yaklaşımını görebilmek adına teferruata girmeden belirli noktalar üzerinde durulmuştur.

²⁴⁴ *Mesnevî*, 11/1033, (by. 11614).

²⁴⁵ *Mesnevî*, 1/1035, (by. 11628).

²⁴⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin felsefe ve filozoflar hakkındaki eleştirel bakış açısı için bkz.: Güzel, *Aşkın Simurgu -Bir Mevlânâ İncelemesi-*, s. 350.

²⁴⁷ *Mesnevî*, 13/869, (by. 15732).

Mesnevî’de ağırlıklı olarak peygamberler tarihine, Hz. Muhammed’den önce gönderilmiş peygamberlere rastlanılmaktadır. Mevlânâ, eserinde onların kıssalarına, faziletlerine, mucizelerine değinmiştir. Bütün peygamberlerin ortak noktası olarak da nûr-ı Muhammedî’yi işaret etmiştir. Zaten bütün peygamberler Allah’ın dinini tebliğ ile görevlendirilmiş ve Risâlet, Hz. Muhammed ile noktalanmıştır. Hepsinin amacı, Allah’ın varlığını ve birliğini insanlara tebliğ etmek olduğu için, naklettikleri şeyler hakkında onları birbirinden farklı düşünmemek gerekir. Mevlânâ’nın tüm peygamberler için peygamberlik nurunu “nûr-ı Muhammedî” olarak nitelemesi, onların gösterdiği mucizelerin nûr-ı Muhammedî’nin yansımaları olduğunu söylemesi de bu sebeptendir.²⁴⁸

Hz. Muhammed’in hadisleri de Mesnevî’ye kaynaklık etmiştir. Mevlânâ, hadisleri nakletmiş, yeri geldikçe açıklamalarına yer vermiştir. Hadisleri naklederken senet zincirini aktarmamıştır. Burada dikkat çeken nokta, nakledilen hadislerin sahihliği meselesidir. Mevlânâ için naklettiği hadislerin sıhhat durumunu gözetmediğini söylemek mümkündür. Mesnevî’nin içerisinde zayıf hadisler olduğu gibi halk arasında meşhur olmuş, hadis olmayan sözleri de mevcut olduğu görülmektedir. Esasında okuyuculara belirli konularda öğüt verme amacı güttüğü için, sözün muhtevası ile alakadar olmuştur.²⁴⁹

Vasıflarından bahsederken Hz. Muhammed “deniz huylu” şeklinde betimlenmiştir.²⁵⁰ Burada vurgulanan husus; Hz. Muhammed’in ihsanının, cömertliğinin, merhametinin deniz kadar bol olmasıdır. Çünkü Hz. Muhammed, tüm güzel huyların sahibidir.²⁵¹ Hadis kitaplarında geçen, atına eyersiz bindiğini nakleden

²⁴⁸ Hz. İbrâhim’in ateşin içindeyken cenneti nûr-ı marifetle görmesi (*Mesnevî*, 6/305, [by. 4885], 7/496, [by. 5510]); Hz. İsmâil’in bu nur sayesinde Allah’ın yolunda kurban olmaya boyun eğmesi (*Mesnevî*, 6/306, [by. 4886]; Hz. Dâvûd’un demiri eliyle şekillendirmesinin nûr-ı Muhammedî sebebiyle meydana gelmesi (*Mesnevî*, 6/306, [by. 4887]); Hz. Süleymân’ın nûr-ı Muhammedî’nin feyzi ile insan dışı varlıklara hükmetmesi (*Mesnevî*, 6/306, [by. 4888]); Hz. Mûsâ’nın asasının Hakk’ın kudret eli olarak betimlenmesi (*Mesnevî*, 6/307, [by. 4891], 12/275, [by. 13517]); Hz. Îsâ’nın yine bu nur sayesinde dördüncü kat semaya çıktığının ifade edilmesi (*Mesnevî*, 6/307, [by. 4892]) Mesnevî’de nûr-ı Muhammedî’nin peygamberlerin mucizelerine yansımalarına örnek olarak gösterilebilir.

²⁴⁹ Hasibe Sadıkoğlu, *Mevlânâ’nın Mesnevî’sindeki Hadislerin Tespiti (I-II-III. Ciltler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Mevlânâ Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2019, s. 121.

²⁵⁰ *Mesnevî*, 11/825, (by. 10830).

²⁵¹ *Mesnevî*, 14/216, (by. 16920).

rivayetlerden²⁵² hareketle Mevlânâ, Hz. Muhammed'in tevazu sahibi bir kimse olduğunu bu davranışı üzerinden anlatmak istemiştir. O, eyersiz eşeğe binmiş hatta vasıta kullanmayıp yürümüş, bundan çekinmemiştir.²⁵³

Malûm olduğu üzere Allah, peygamberlerini de bedenî olarak diğer insanlardan farksız yaratmıştır.²⁵⁴ Onlar ruhî vasıfları itibariyle, nefislerinden vazgeçmeleri nedeniyle ve hepsinden önce Allah'ın nübüvvetine nail olmaları nedeniyle diğer insanlardan ayrılırlar. Mesnevî incelendiğinde Mevlânâ'nın, Hz. Muhammed'in uzuvlarından bahsederken farklı niteliklerden söz ettiği görülür. Onun eli mübarektir,²⁵⁵ onun kulağı sözlerin iç yüzünü duyar,²⁵⁶ gözleri ise cenneti de cehennemi de kıldan kıla görür.²⁵⁷ Bu betimlemeler için Hz. Muhammed'in eli ile siyahi bir kölenin ten rengini beyazlatması hikâyesini kullanmış,²⁵⁸ cenneti ve cehennemi görme bahsinde mi'rac hâdisesine, hayırlı olana kulak vermesi bahsinde Tevbe Sûresi'nin 61. âyetine atıfta bulunmuştur.

2.2.2. Sahâbîler

Hz. Muhammed'in ashabından adı geçenler arasında ilk ele alınacak kişiler, dört halife olacaktır. Mevlânâ da diğer tasavvufî eserlerde olduğu gibi, İslâm tarihi kitaplarında nakledilen dönemin siyasî olaylarından ziyade menkıbe türünde konulara yer vermiştir.²⁵⁹ Özellikle diğer şahsiyetlerde olduğu gibi bu sahâbîlerin karakteristik özellikleri üzerinden anlatmak istediği konuya değinmiştir.

Meşhur unvanı Sıddîk olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed ile dostluğu, ona sadakati sayesinde bu unvanı kazanmıştır. Hz. Muhammed'e o kadar bağlıdır ki onun tebliğine kanıtlayıcı hiçbir delil hiçbir mucize talep etmeksizin İslâmiyet'i kabul etmiştir. Mevlânâ, bu durumu anlatmak için "Muhammed'in manevî rayihasını alınca

²⁵² Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Câmiu's-sahîh*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, "Cenâiz", 28; Nesâî, "Cenâiz", 95.

²⁵³ *Mesnevî*, 6/245, (by. 4703).

²⁵⁴ İbrâhîm, 14/11; Kehf, 18/110.

²⁵⁵ *Mesnevî*, 11/827, (by. 10841).

²⁵⁶ *Mesnevî*, 9/29, (by. 7832).

²⁵⁷ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/443, (by. 1358-1359).

²⁵⁸ *Mesnevî*, 11/817.

²⁵⁹ Ali Aksu, "Mevlana'nın Mesnevî'sinde Dört Halife", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Haziran 2009, 13/20.

bu yabancı bir sima değildir dedi”²⁶⁰ ifadesini kullanmıştır. Ardından Ebû Cehil ile bir karşılaştırma yoluna gitmiştir. Mesnevî’nin farklı bir bölümünde de Ebû Cehil ile Hz. Ebû Bekir karşılaştırması yapılmış ve yine söz konusu durum zikredilmiştir.²⁶¹

Ebû Cehil’in iman için Hz. Muhammed’den mucize talep etmesi, şakku’l-kamer mucizesini gördüğü hâlde iman etmemesi, Hz. Ebû Bekir’in ise tereddütsüz tasdik edişi böyle bir karşılaştırma yapılmasına yol açmıştır. Mevlânâ’nın eserinde bu konu üzerinde durması önemlidir. Hz. Ebû Bekir’in anlatılacak birçok güzel vasıfları varken bu vasfının, eserin farklı yerlerinde özellikle vurgulanması, halk arasında ve edebî eserlerde de sürekli anlatılan Ebû Bekir imajından kaynaklanmaktadır. Hz. Ebû Bekir oldukça şefkatli, merhametli idi ve bu yüzden Evvâh unvanı almıştı.²⁶² Hayatı boyunca ihtiyaç sahiplerine el uzatmaya gayret etmişti, malını Allah yolunda harcadığı için Zü’l-hilâl unvanı da verilmişti.²⁶³

Halk arasında Ebû Bekir denildiğinde akla ilk gelen özelliği ise, samimi ve sadık olmasıdır. Bunun nedeni, edebî eserlerde yaygınlık kazanan anlatımdır. Hz. Ebû Bekir denildiğinde akıllara ilk Sıddîk’liği gelmekte ve bu yönü ile ilgili menkıbeler anlatılmaktadır. Mevlânâ da Mesnevî’sinde, tüm vasıflarıyla sahâbînin biyografisini ele almadığı için, tabakât kitaplarındaki anlatımlar yerine halk arasında meşhur olduğu şekliyle yer vermeyi tercih etmiştir. Zaten onun amacı, eserini okuyanlara kitabî bilgi ya da rivayet aktarımı yapmak değil, belli noktalar arasında bağlantılar kurarak okuyucuya nasihat niteliğinde mesajlar vermektir. Bu sebeple zaten yaygın olarak bilinenin üzerinden inşayı devam ettirmeye çalışmıştır.

Kronolojik olarak Hz. Muhammed sonrası dört halife döneminin ikinci halifesi Hz. Ömer’in eserde anlatımına bakılacak olursa, Mesnevî’de Hz. Ebû Bekir’den daha fazla adının geçtiğini görülmektedir. Hz. Ömer denilince akla gelen ilk şey adaletidir. Mevlânâ “Ömer nerede, gelse de şiddetle şeriatın emirlerini tatbik etse”²⁶⁴ beytinde Hz. Ömer’in adaletli muamelesine duyulan ihtiyaca atıfta bulunmuştur. Bu bahiste Mevlânâ, halkın yaptığı kötü işlerden rahatsızlığını dile getirmiştir. Durumu ancak

²⁶⁰ *Mesnevî*, 7/648, (by. 6006).

²⁶¹ *Mesnevî*, 12/89, (by. 12808, 12809).

²⁶² İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/191.

²⁶³ Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 10/101.

²⁶⁴ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/486, (by. 2065).

Allah'ın emirlerini uygulamada öfkesinin şiddetiyle muamele eden, adaleti sağlamak için elinden geleni yapan ve adaletiyle nam salmış Hz. Ömer'in ya da Ömer tabiatlı kimselerin düzeltebileceğini düşünmektedir.

Üzerinde durulan bir diğer konu, Hz. Ömer'in Müslüman olmasıdır. Müslüman olduktan sonra yaptığı hizmetlerle İslâmiyet'e çok katkısı olmuştur. Hz. Muhammed'in "Allah'ım! Bu iki kişiden sana en sevimli olanı ile Ebû Cehil ya da Ömer b. Hattâb ile İslâm'ı aziz kıl"²⁶⁵ duası üzere Hz. Ömer'in Müslüman oluşu, İslâm'a güç katmıştır.²⁶⁶ "Ben de senin hizmetine kemer bağlamış Ömer mevkiindeyim"²⁶⁷ diyen Mevlânâ, Müslüman olduktan sonra Hz. Ömer'in hizmetleri gibi kendisinin de daima emre hazır bulunduğunu, hizmete razı oluşunu ifade etmektedir. Mesnevî'nin farklı yerlerinde de sık sık Hz. Ömer'in Müslüman olmasına değinilmiş, Müslüman olmadan önceki durumu ile kıyas yapılmıştır.²⁶⁸

Hulefâ-yi Râşidîn devrinin üçüncü halifesi Hz. Osman'dır. Bu dönem iç karışıklıklar, siyasî çalkantılar, Hz. Osman'ın öldürülmesi ile sonuçlanacak hâdiseler ile doludur. Edebî eserlerde, tasavvufî eserlerde bu çalkantılara pek yer verilmez. Onun yerine Hz. Osman'ın güzel vasıflarından söz edilir. Edebi, nezaketi, cömertliği eserlere konu olmuştur. Cennet ile müjdelenen on sahâbîden olan Hz. Osman'a²⁶⁹ peygamberin iki kızı ile evlilik yapması nedeniyle "Zinnûreyn" yani "iki nur sahibi" denilmiştir. Mesnevî'de Hz. Osman ile ilgili olarak bu konuya değinilmiştir. Mevlânâ, nûr-ı Muhammedî sayesinde peygamberlere hangi mucizelerin verildiğini yahut Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer gibi kişilerin hangi olayları yaşadığını naklettikten sonra sıra Hz. Osman'a gelmiştir. "Osman, ayan ve aşikâr olan nûr-ı Muhammedî'nin kaynağı olunca fâiz yani taşıyıcı bir nur oldu ve kendisine Zinnûreyn denildi"²⁷⁰ beytinde, onun Zinnûreyn lakabını kazanmasının da nûr-ı Muhammedî sayesinde olduğunu belirtmektedir.

²⁶⁵ Tirmizî, "Menâkıb", 18; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 1/561.

²⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğazî*, (terc. Ali Bakkal), İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 258.

²⁶⁷ *Mesnevî*, 1/110, (by. 78).

²⁶⁸ *Mesnevî*, 3/664, (by. 1240, 1502); *Mesnevî*, 6/309, (by. 4895).

²⁶⁹ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, 33/442.

²⁷⁰ *Mesnevî*, 6/309, (by. 4896).

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde Hz. Osman'dan sonra son halife Hz. Ali'dir. Bu dönemin de sakin ve sorunsuz geçtiğini söylenemez. Hz. Osman zamanında başlayan iç karışıklıklar devam etmiş, yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Fakat diğer halifelerde olduğu gibi, edebî eserlerde ve tasavvufî çevrelerde dönemin siyasi çalkantılarına yer verilmemiş ve Hz. Ali'nin karakteri hakkında anlatımlar yaygınlık kazanmıştır.

Hz. Ali, Türk edebiyatında ve dinî literatürde millî kahraman rolü ile bütünleşmiştir.²⁷¹ Hz. Muhammed'in yanında yetiştiği küçük yaşlarından itibaren zekâsı, ilmi, ahlakı, sadakati ile ön plana çıkmıştır. Ancak ona Allah'ın aslanı, Hayber fatihi gibi unvanları kazandıran cesareti ve yiğitliği olmuştur. “Murtaza”, “Esedullah”, “Esedullahi'l-Gâlib” ve Hz. Muhammed'in verdiği “Ebû Tûrâb” gibi lakaplarının yanına, cesaretinden ötürü “Haydar” da eklenmiştir.²⁷² Mevlânâ, eserinde Hz. Ali'nin bu yönünü daha çok vurgulamaktadır. İnsanın kötü huylarıyla ve nefsiyle mücadelede Hz. Ali gibi olması gerektiğini söyleyerek Hz. Ali'nin bu yönüne atıf yapmaktadır.²⁷³ “Kendi suretini kırıp yakacak olursan her sureti kırmayı öğrenirsin. Haydar gibi Hayber kalesinin kapısını koparırsın”²⁷⁴ beytinde de Hz. Ali'ye kapıyı yerinden çıkartan kuvvetin, kas gücü ile değil manevî bir güç ile olduğunu belirtmektedir. İnsan, suretinden geçip sîretine odaklandığında Hz. Ali'ye Hayber kapısını kalkan yaptıran gücü kendisinde bulacaktır.

Dört halifeden sonra Hz. Muhammed'in ashabından zikredilenler arasında, Hz. Muhammed'in amcaları yer almaktadır. Uhud şehitlerinden olan Hz. Hamza (H. 3/M. 625), Bedir Savaşı'nın da (H. 2/M. 624) büyük kahramanlarındandır. Onun Müslümanlığı, şüphesiz İslâmiyet'e güç katmıştı.²⁷⁵ İslâmiyet uğruna cesurca savaşmaktan ve kahramanlık sergilemekten geri durmamıştı. Bu nedenle Müslümanlar arasında kahramanlığın sembolü olmuştur. Mesnevî'de İranlıların efsanevî kahramanlarından Rüstem ile aynı bahiste Hz. Hamza'nın adı geçmektedir. “Bir adam kuvvette Rüstem'den şecaatte Hamza'dan fazla bulunsa da hükmetmede kendi

²⁷¹ Ali Aksu, “Mevlana'nın Mesnevî'sinde Dört Halife”, s. 31.

²⁷² Güzel, *Hz. Ali*, s. 13.

²⁷³ *Mesnevî*, 7/408, (by. 5207).

²⁷⁴ *Mesnevî*, 9/152, (by. 8302, 8303).

²⁷⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, (çev. Selahattin Yıldırım), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021, s. 205.

karısının emrindedir”²⁷⁶ beytinde Rüstem ile Hz. Hamza’nın gücü arasında bir benzetim ve kahramanlıklarına atıf yapılmaktadır. Hz. Muhammed’in bir diğer amcası Hz. Abbas’ın ismi, Abbâsî halifeliğinin kuruluşundan bahsedilirken zikredilmiştir. “O ve evladı kıyamete kadar dinin muin ve zahiri olmak üzere hilafette isimleri kaldı”²⁷⁷ derken, Abbas’ın soyundan gelenlerin Abbâsî hilâfetine kurmasından söz edilmektedir.

Mevlânâ, sahâbeden Bilâl-i Habeşî hakkında Hz. Muhammed’in “Ya Bilal! Kalk ve namaz için seslen”²⁷⁸ dediği hadisi nakletmiştir. Bu hadisin sahih olduğuna hükmedilmiştir.²⁷⁹ Yine Mesnevî’nin farklı bir yerinde Bilâl-i Habeşî hakkında ezan okuyuşuna atıf yapılmıştır. Bilâl’in ezan okurken hayye kelimesini heyye olarak telaffuz ettiğini söyleyen Mevlânâ,²⁸⁰ Bilâl-i Habeşî’nin Habeşli olması ve lehçesinin farklı olmasından dolayı telaffuzunun değişik olduğuna dair zayıf rivayete dayanarak bunu dile getirmiş olmalıdır. Burada Mevlânâ’nın, sadık Bilâl ifadesini kullanması dikkat çekmektedir. Hz. Ebû Bekir, Müslüman olduktan sonra Bilâl-i Habeşî’yi müşriklerin elinden satın alarak azat etmişti.²⁸¹ Köle olduğu dönemde maruz kaldığı işkencelere rağmen Allah’ı inkâr etmemesi ve Müslümanlığını açıklayan ilk yedi kişi arasında olmasından dolayı,²⁸² Bilâl-i Habeşî’yi sadık olarak nitelemiş olmalıdır.

2.2.3. Sahâbe Dışında Hz. Muhammed Döneminde Yaşayanlar

Hz. Muhammed’in amcalarından Ebû Tâlib’in Müslüman mı müşrik mi olarak öldüğü konusu tartışmalıdır.²⁸³ Müslüman olduğunu aleni bir şekilde dile getirmemiş olmasından dolayı o, sahâbe dışındaki grupta ele alınmıştır. Mevlânâ tam da bu konuyu eserinde işlemiştir. Bazı kimselerin Allah’a inandığı hâlde sırf etrafın tepkisinden çekindiği için inancını aşikâr etmekten geri durduğunu anlatırken, konuyu bunun en tipik örneği olan Ebû Tâlib’e getirmiştir. Hz. Muhammed’in kendisine, iman ederse şefaathçi olacağını söylemesine rağmen atalarının dininden dönerek kınanacağını

²⁷⁶ *Mesnevî*, 4/1166, (by. 2432).

²⁷⁷ *Mesnevî*, 5/1321, (by. 2797).

²⁷⁸ Buhârî, “Ezan”, 1; Müslim, “Salât”, 1; İbn Mâce, “Ezan”, 1; Süleymân b. Eş’as b. İshâk Ebû Dâvûd, *Sünen*, İstanbul, 1992, “Salât”, 27; Ahmet Güzel, *Mim Ha Mim Dal (Sîret-i Nebî)*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012, s. 154.

²⁷⁹ Sadıkoğlu, *Mevlâna’nın Mesnevî’sindeki Hadislerin Tespiti (I-II-III. Ciltler)*, s. 32.

²⁸⁰ *Mesnevî*, 9/48, (by. 7901).

²⁸¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/240.

²⁸² İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/264.

²⁸³ İbn İshâk, *Sîret*, s. 272; Ethem Ruhi Fığlalı, “Ebû Tâlib”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, 10/237.

düşündüğü için iman ettiğini dile getirmediğini nakletmiştir.²⁸⁴ Ebû Tâlib, Hz. Muhammed'in arkasında durmuş ve ona yardımcı olmuş olsa bile iman etmediği için cehennem azabından kurtulamayacağı kaynaklarda geçmektedir.²⁸⁵

Mevlânâ'nın ashap dışında adını zikrettiği diğer şahsiyetler, müşrik olup genellikle Müslümanlar ile aralarında karşılaştırma yapılırken isimleri zikredilenlerdir. İslâmiyet öncesi dönemde Nemrut, Firavun gibi şahsiyetlerin yerini, İslâmiyet sonrası dönemde Ebû Cehil, Ebû Leheb gibi kişiler almıştır. Nefis ile ilgili bahiste, önceki dönemden Firavun'u insan nefisine benzeten Mevlânâ, ardından aynı teşbihi Ebû Cehil için yapmış ve “Şu ten Ebû Cehil'inin elinden kurtul”²⁸⁶ diyerek okuyuculara nefsin zincirini bağlayıp ruhlarını bu karanlığın elinden özgürlüğe kavuşturmalarını nasihat etmektedir.

Hz. Muhammed tarafından değiştirilmeden önce bilgeliğin babası anlamına gelen Ebû'l-Hikem ismiyle künyelenmiş olan Ebû Cehil'in bilgisi, inatçılığı yüzünden kendisine bir kâr etmemiştir. Kârûn bahsinde, simya ilmiyle bir şey elde edemediği vurgulandığı gibi Ebû Cehil'in de bilgisinin bir işe yaramadığı vurgulanmıştır.²⁸⁷ Ebû Cehil, akıllı olduğu hâlde inadından iman etmemiştir fakat oğlu İkrime, Müslüman olmuş ve İslâm dini uğrunda faaliyetlere katılmıştır. Bu durum Hz. Nûh'un oğlu ile arasındaki ilişkinin tam zıddıdır. Mevlânâ da âlimden zalim doğar, zalimden âlim doğar atasözüne en güzel örnek niteliğinde bu olayı nakletmiştir.²⁸⁸ Aynı zamanda bu beyit ile “Ya Rabbi, sen ölüden diriyi çıkarırsın, diriden de ölüyü çıkarırsın”²⁸⁹ âyetine telmih etmiştir.

Ebû Leheb hakkında Mevlânâ bazen doğrudan Kur'an'da bildirilen âyetlere, Tebbet Sûresi'ne işaret etmiştir. İnsan, çok yiyerek bedenini iyi beslerse nefsini şımartmış olur ve bu yol onu ateşe sürükler, sonunda Ebû Leheb'in karısı gibi odun hamalı olur.²⁹⁰ Mesnevî'nin başka bir yerinde Hz. Muhammed'in şakku'l-kamer mucizesine işaret edilmektedir. Çalışmanın Hz. Ebû Bekir'in incelendiği bölümünde,

²⁸⁴ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/356, (by. 195).

²⁸⁵ Müslim, “İmân”, 90.

²⁸⁶ *Mesnevî*, 2/454, (by. 780).

²⁸⁷ *Mesnevî*, 3/772, (by. 1504); *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/520, (by. 2504).

²⁸⁸ *Mesnevî*, 5/1573, (by. 3397).

²⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/27.

²⁹⁰ Tebbet, 111/1-5; *Mesnevî*, 14/306, (by. 17262).

Ebû Cehil'in şakku'l-kamer mucizesine rağmen iman etmezken Hz. Ebû Bekir'in delil istemeksizin Hz. Muhammed'i tasdik ettiğini ifade eden beyitler ele alınmıştı. Benzer şekilde, Hz. Muhammed'in bu mucizesine rağmen Ebû Leheb'in de inkârına devam ettiği nakledilmiştir.²⁹¹ Beytin öncesine bakıldığında Mevlânâ'nın, doğrunun bir olduğuna ve değişmeyeceğine dair okuyucusuna mesaj vermeye çalıştığı görülmektedir. Dışarıdan insanların sözleri, saldırıları da bunu engellemez yani güneş balçıkla sıvanmaz. Hz. Muhammed de birçok iftiraya maruz kalmıştı, mucize gösterdiğinde dahi sihirbazlıkla suçlanmıştı. Ancak bu, onun değerinden bir şey eksiltmemişti. "Mehtaplı bir gecede köpeklerden ve onların havlamasından ayın ne sakıncası olur?"²⁹² beyti de durumu özetlemektedir.

2.2.4. Emevîler Döneminde Yaşayan Şahıslar

Hulefâ-yı Râşidîn devrinden sonra Muâviye b. Ebû Süfyân ile başlayan Emevî halifeliği, Abbâsiler halifeliği devralana kadar 89 yıl hüküm sürmüştür.²⁹³ Bu dönemde yaşamış kimi halifeler ve bazı şahsiyetler de Mesnevî'ye konu olmuştur. Emevî hilâfetinin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ali ile mücadeleleri nedeniyle bazı çevrelerde, özellikle Şiîler tarafından kötü anılmaktadır. Hatta onun cehennemlik olduğuna dair hadis olarak meşhur olmuş uydurma metinler bile bulunmaktadır.²⁹⁴ Mesnevî'de yer alan şeytanın Muâviye'yi namaza uyandırması hikâyesinde ise, Muâviye'nin şeytan ile konuşmasında geçen cümleler Muâviye'yi yermediği gibi aksine övmektedir.²⁹⁵

Hikâyenin başlangıcında geçen müminlerin dayısı²⁹⁶ ifadesi, Muâviye'nin Hz. Muhammed'in hanımı Ümmü Habîbe ile kardeş olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹⁷ Muâviye, her ne kadar Hz. Ali ile mücadelesi noktasında Müslümanları ihtilafa

²⁹¹ *Mesnevî*, 6/147, (by. 4400).

²⁹² *Mesnevî*, 6/146, (by. 4397).

²⁹³ Emevîler, Dört Halife'den sonra 661-750 yılları arasında hüküm sürmüştür, bkz.: İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, 11/87-104.

²⁹⁴ Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında, cennetlik olduğuna dair ya da cehennemlik olduğuna dair hadis rivayetleri için bkz.: İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, ss. 36-45.

²⁹⁵ *Mesnevî*, 8/798, (by. 6557)'den itibaren anlatılan şeytanın Muâviye'yi namaza uyandırması hikâyesi, çalışmanın birinci bölümünde s. 23'te ele alınmıştır. Burada Muâviye, şeytanın süslü sözlerle kendisini aldatmaya çalışmasına rağmen ona inanmayan, mantıklı cevaplarla feraset sahibi bir insan olduğunu ortaya koyan bir kimse olarak karakterize edilmiştir.

²⁹⁶ *Mesnevî*, 8/798, (by. 6557).

²⁹⁷ Aynur Uraler, "Ümmü Habîbe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, 42/319.

düşürecek davranışlar sergilemişse de halifeliğinde İslâmiyet'e büyük hizmetleri olan bir sahâbîdir. Duhâtu'l-Arab (Arab'ın Dâhileri) arasında sayılmaktadır ve usta bir siyasetçidir.²⁹⁸ İbn Haldûn (ö. 808/1406), Muâviye'nin halifelik döneminin fazilet ve adaletinden dolayı Hulefâ-yı Râşidîn dönemine eklenmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁹⁹ Mevlânâ da İslâm devleti için hizmet etmiş, faydalı işler yapmış bu sahâbînin, Müslümanlar arasındaki kötü intibasını doğru bulmadığı için kasten hikâyede karakter olarak Muâviye'yi seçmiş olmalıdır. Hikâyeye müminlerin dayısı diyerek başlamış, onun ağzından söylediği sözlerle samimi bir Müslüman olduğuna dair imaj oluşturmak istemiştir.

Mesnevî'de Muâviye'den sonra adı geçen ikinci halife I. Yezîd'dir. İslâm tarihinde yaşanmış acı hâdiselerin başlıcalarından olan Kerbelâ Vakası, Yezîd ismi ile bütünleşmiştir. Kerbelâ denilince akla Yezîd, Yezîd denilince akla Kerbelâ gelmektedir. Mevlânâ da Yezîd'i Kerbelâ Vakası ile beraber anmıştır.³⁰⁰ Mesnevî'de Yezîd, kötü bir karakter olarak kötü hasletler ile beraber zikredilmiştir. “Söz söylerken Bâyezîd-i Bistâmî'yi bile kusurlu bulur, iç yüzünden Yezîd bile haya eder”³⁰¹ beytinde Yezîd ile Bâyezîd isimlerinden dolayı bu iki karakter söz konusu olmuştur. “Yezîd bile” ifadesinden anlaşıldığı üzere Mevlânâ, Yezîd'i utanma duygusu olmayan bir karakter olarak görmektedir. Bir başka beyitte de onu, Hz. Muhammed'e karşı kindar olan kimse olarak nitelemektedir.³⁰²

Ömer b. Abdülazîz, Emevîler döneminde halifelik yapmıştır fakat karakter olarak Yezîd ile tamamen farklıdır. Hz. Ömer'e nispetle II. Ömer olarak bilinmektedir. Mevâlî politikası gibi İslâm şariatında olmayan uygulamalarından dolayı eleştirilen Emevî halifeleri arasında Ömer b. Abdülazîz, faziletleri nedeniyle “siyah atın alnındaki beyazlık” ifadesiyle anılmıştır. Mevlânâ, Ömer b. Abdülazîz'i yine Emevîler döneminde valilik yapmış Haccâc b. Yûsuf ile kıyaslamıştır. “Bir adam, Ömer b. Abdülazîz'i görmeyince Haccâc-ı Zalim'i adil vehm eder”³⁰³ beytinde,

²⁹⁸ İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan, *Emevîler*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, s. 11.

²⁹⁹ İsmail Yiğit, *Emevîler*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020, s. 39.

³⁰⁰ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/395.

³⁰¹ *Mesnevî*, 4/1108, (by. 2279).

³⁰² “Şeytan ve gul, Âl-i Resul'e Yezîd ve Şimir gibi nasıl kin tutarlarsa o da öyle kin tuttu.” *Mesnevî*, 7/688, (by. 6152).

³⁰³ *Mesnevî*, 14/176, (by. 16776).

Emevîler dönemi siyasî olaylarına atıf yapılmaktadır. Buradan hareketle Mevlânâ'nın söylemek istediği, Ömer b. Abdülazîz gibi bir halifenin uygulamalarını bilmeyen kimsenin, zalim olarak anılan Haccâc'ı adaletli zannetmesidir. Tıpkı Hz. Mûsâ'nın ejderha olan asasını göremeyenlerin, Firavun'un toplattığı sihirbazların numaralarını gözlerinde büyütmeleri gibi.

Zalim olarak anılan Haccâc b. Yûsuf, yaklaşık yirmi beş yıl Emevîlere valilik yapmıştır. Sert bir mizaca sahip olduğu için bu lakabı almıştır. Onun sert uygulamalara başvurduğu için çok kan döktüğü nakledilmektedir.³⁰⁴ Uygulamaları sayesinde devletin siyasî otoritesini sağlama noktasında büyük katkıları bulunmuş olsa da faaliyetleri, bu vasfının önüne geçememiştir. Bir yılcının, donmuş ejderhayı ölmüş zannedip Bağdat'a kadar götürmesi hikâyesini nakleden Mevlânâ, ejderhayı Haccâc b. Yûsuf'a benzetmektedir. Hikâyede, ejderhanın yılcıyı yediği yerde “Evet, kan içmek Haccâc için pek kolaydır”³⁰⁵ diyerek bu benzetimi yapmış, Haccâc b. Yûsuf'un çok kan dökmesine değinmiştir.

2.2.5. Abbâsîler Döneminde Yaşayan Şahıslar

Mesnevî'de, Emevîlerden sonra İslâm halifeliğini devralan Abbâsîler dönemi halifelerinden bahsedilmemektedir. Ancak Abbâsîler döneminde yaşamış, meşhur mutasavvıflardan Hallâc-ı Mansûr zikredilmiştir. Hallâc'ın, Abbâsîlere karşı ayaklanan Karmatîler ile mektuplaştığı iddia edilmekte, cezalandırılması istenmekteydi.³⁰⁶ Aynı zamanda onun Ene'l-Hakk yani ben Hakk'ım diyerek kendini İlahlaştırdığı söylenmekteydi. Bu ve benzeri iddialardan dolayı Hallâc-ı Mansûr, Abbâsî yönetimi tarafından idam edilmiştir. Yaşanan bu hâdiselerden dolayı, Ene'l-Hakk sözü ile Hallâc bütünleşmiştir. Ene'l-Hakk denildiğinde akla uluhiyet yani İlahlık iddiası ile Hallâc-ı Mansûr gelmektedir.

Mevlânâ, ileri gelen mutasavvıflardan olan Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerini okumuş ve birçok düşüncesinden ilham almıştır.³⁰⁷ Tasavvufta nefsî duygulardan

³⁰⁴ Sebhattin Çelik, “Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin Fonksiyoner Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Manisa, 2003, 1/34.

³⁰⁵ *Mesnevî*, 9/266, (by. 8760).

³⁰⁶ Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, 15/378.

³⁰⁷ Eda Tanyıldızı-Birol Azar, “Hallâc-ı Mansur'un Mesnevî Üzerindeki Etkisi”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, S. 3, 2021, 7/722.

arınmayı temsil eden, insanın dünyadan vazgeçip tamamen Tanrı yoluna kendisini adadığını ve Tanrı ile bir olduğunu ifade eden Ene'l-Hakk sözüne Mesnevî'nin birçok yerinde rastlanılmaktadır. Mansûr'un Ene'l-Hakk sözü, Firavun'un "Ene Rabbikümül a'lâ" sözü gibi değildir.³⁰⁸ Mevlânâ'ya göre Firavun "ben sizin en büyük Rabbinizim" derken yalan söylüyordu, Mansûr ise Tanrılık iddiasına girişmemişti. Bu nedenle onun ben Hakk'ım demesi, dudağından dökülen nur gibi idi.³⁰⁹ Mesnevî'de "Ruh Mansûr oldu, Ene'l-Hakk diye bağırmakta"³¹⁰ derken, ruh Hallâc'a benzetilmektedir. Kâmil insan, Hallâc-ı Mansûr gibi dünyadan vazgeçip ruh mertebesine ulaşarak "Ben Hakk'ım" demeye başlar.

2.2.6. Türk-İslâm Devletlerindeki Şahsiyetler

Çoğunlukla İslâm tarihi ve hatta peygamberler tarihi işlenmiş olan Mesnevî'de, Türk-İslâm devletleri ile ilgili olay ve şahsiyetlerden daha az bahsedilmektedir. İnceleme neticesinde bu devletlerden; Selçuklulardan Sultan Alp Arslan, Gaznelilerden Sultan Mahmud ve Hârizmşahlardan Sultan Alâeddîn Muhammed'in isimlerinin geçtiğini tespit edilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı Alp Arslan'ın adının geçtiği yerde Mevlânâ, "Biz binlerce Alp Arslan iken, iki üç çıplak, aciz ve yarı canlı kimselere karşı böyle aciz kalışımız bizim yanlış hareketimizden midir, yoksa yıldız yahut sihirbazlık tesiri midir?"³¹¹ ifadesi geçmektedir. Söz konusu beytin öncesine bakıldığında, Bedir Savaşı sonrasında iplerle bağlanmış esirler huzuruna getirilirken Hz. Muhammed'in onlara bakıp gülümsemesi anlatılmaktadır. Sonra Mevlânâ, esirlerin ağzından bu beyti nakletmiştir.

Hz. Muhammed, Bedir Savaşı'ndan sonra esir alınanlara merhametle yaklaşmış, iyi davranılmasını emretmişti.³¹² Hikâyede esirler, onun merhametten dolayı kendilerine gülümsediğini anlayamamışlardır. Biz Alp Arslan gibiyken ne oldu da çıplak, aciz ve yarı canlı olarak gördüğümüz Müslümanların eline düştük diye taaccüp etmektedirler. Sultan Alp Arslan dönemi, Selçuklu Devleti'nin en parlak

³⁰⁸ Nâziât, 79/17-24.

³⁰⁹ *Mesnevî*, 6/107, (by. 4288).

³¹⁰ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/212, (by. 2534).

³¹¹ *Mesnevî*, 11/1157, (by. 12132, 12133).

³¹² İbn İshak, *Meğazî*, s.408; İbn Hişâm, *Sîre*, 2/385; Güzel, *Mim Ha Mim Dal*, s. 190.

zamanı değildir ama Alp Arslan'ın fetihleri, en parlak dönem olarak geçen Sultan Melikşah zamanına zemin hazırlamıştır. Esirlerin kahramanlık benzetimi için Sultan Alp Arslan'ın seçilmiş olması isabetlidir. Nitekim o, Ani'nin fethi sonucu “Ebü'l-Feth” unvanını kazanmış,³¹³ Malazgirt zaferinin büyük komutanı olarak İslâmî edebiyatta kahraman telakki edilen tarihî şahsiyetlerden birisidir.

Mesnevî'de adı geçen bir diğer Türk hükümdar, Gazneli Mahmud'dur. Gaznelilere en parlak zamanını yaşatan Gazneli Mahmud, itikadî yönü sağlam bir Müslüman olduğu için Mevlânâ, hikâyelerinde yahut beyitlerinde bu karakteri kullanmak istemiş olmalıdır. Nitekim Gazneli Mahmud, İ'lâ-yı Kelimetullah için bir ömür harcamış, İslâmiyet'i yaymak için durmadan çabalamış, seferler düzenlemiştir. Hükümdarlığı zamanında âlimleri himaye etmiş, Hindistan seferlerinden sonra bu âlimler sayesinde İslâmiyet, Hindistan coğrafyasında yayılmıştır.³¹⁴ Sadece Mesnevî'de değil, Türk edebiyatında ve daha ziyade Fars edebiyatında menkıbeleri meşhur olmuştur.³¹⁵

Diğer şahsiyetlerde olduğu gibi, Gazneli Mahmud'un tarihî kimliğinin yanı sıra menkıbevi kişiliği üzerinde durulmuş, bazı sembolik anlamlar yüklenmiştir. Genellikle de kölesi Ayaz/İyaz'ın adının geçtiği konular zikredilmiştir.³¹⁶ Ayaz'ın feraseti hakkında, Ayaz'ın hazinesi meselesi, Sultanın imtihan maksadıyla kullandığı mücevher bahsi gibi Sultan Mahmud'un zikredildiği hikâyelerin hepsinde ne kadar adaletli, gönül ehli ve cömert olduğu üzerinde durulmuştur. Hikâyelerde o, has adamlarına karşı bile adaleti hiçbir zaman elinden bırakmamaktadır. Gazneli Mahmud'un adının geçtiği bir başka Mesnevî hikâyesinde, Sultan tebdil-i kıyafet ile dolaşırken karşısına hırsız çıkar.³¹⁷ Burada vurgulanmak istenen nokta ise, Gazneli Mahmud'un tebdil-i kıyafet ile halka karışması, halkın durumunu kontrol etmesidir. Onun ne kadar tevazu sahibi ve alçakgönüllü olduğunu göstermesi açısından bu hikâyeler önemlidir.

³¹³ İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, 2/527.

³¹⁴ Erdoğan Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, 27/365.

³¹⁵ Halime Çavuşoğlu, “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud'un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 2019, 63/378.

³¹⁶ *Mesnevî*, 6/345, (by. 5018); *Mesnevî*, 12/226, (by. 13336).

³¹⁷ *Mesnevî*, (Şefik Can), 5-6/539, (by. 2816).

Mevlânâ, Hârizmşah Muhammed ile ilgili hikâyede Hârizmşah'ın Sebzevâr şehrine savaş açmasını ve orayı almasını nakletmektedir.³¹⁸ Amacı, Hârizmşah'ın savaş, barış gibi faaliyetlerini anlatıp tarihî bir olay nakletmek değildir. Çalışmanın ilk bölümünde detaylarına bakılan hikâyenin sonunda Mevlânâ, bu dünyayı Sebzevâr şehrindeki Râfizî halka benzeter. Muhammed Hârizmşah için ise “Hak Teâlâ bu sultan gibi kavmin içinden temiz bir er ister”³¹⁹ şeklinde bir benzetme yapar. Çünkü halk, altın ya da gümüş teklif ettiğinde Sultan, dünya malına tamah etmediği için bunu kabul etmemiştir. Asıl amacı, o topluluğun yanlış bir inanış içerisinde olduklarını onlara göstermektir.

Mevlânâ, Muhammed Hârizmşah için bu hikâyede “uluğ” unvanını kullanmıştır.³²⁰ Bunun nedeni, Hârizmşah'ın döneminde bölgedeki en güçlü ordulardan birine sahip olması, devletin idare sisteminin sağlamlaştırılmış olmasıdır. Zaten bu gibi sebeplerden dolayı Sultan Muhammed, Hârizmşahların en güçlü hükümdarı olarak değerlendirilmektedir.³²¹ Mevlânâ'nın bu hikâyede karakter olarak Muhammed Hârizmşah'ı tercih etmesinin nedeni, Ehl-i Sünnet olmayan bir topluluğa karşı Mu'tezile görüşünü kabul eden bir sultanın olmasıdır.³²² Hikâyede Hârizmşah'ın yiğitliğine vurgu yapmış olsa da asıl amacı tarihî kimliği değildir. Alâeddîn Muhammed üzerinden Hârizmşahların Mu'tezile düşüncede olduklarını vurgulamak istemiş ve hikâyenin sonunda konuyu Allah dostlarına uymanın faydalarına bağlamıştır.³²³

³¹⁸ *Mesnevî*, 14/239, (by. 17015).

³¹⁹ *Mesnevî*, 14/244, (by. 17039).

³²⁰ *Mesnevî*, (A. Avni Konuk), 9/290, (by. 843); Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, (çev. Veled İzbudak), MEB Yayınları, İstanbul, 1995, 5/71, (by. 845).

³²¹ Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, 40/365.

³²² Yıldız, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Sultan Muhammed Hârezmşah'ın Sebzevâr Şehrini Savaş ile Alması Hikâyesinin Tarihî ve Tasavvufî Boyutu”, s. 409.

³²³ *Mesnevî*, 14/244, (by. 17040).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELENEKSEL VE ÇAĞDAŞ TARİH ANLAYIŞLARI İLE MEVLÂNÂ'NIN TARİH KULLANIMININ MUKAYESESİ

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, bizâtihi bir tarihçi değildir. O, ne hayatta olduğu dönemde kendisini böyle tanımlamış ne de kendisinden sonraki dönemde ona böyle bir sıfat yakıştırılmıştır. Ancak onun eserleri okunup, detayları incelemeye tâbi tutulduğu zaman tarihî konuları derinlemesine ele aldığı görülür. Elbette tarih bilimiyle haşır neşir olan herkes bir tarihçi olamaz lâkin bu bilimin inceliklerini kendi lehine kullanabilmek için sıradan bir tarih okumasının ötesinde bilgi birikimi gerekmektedir.

Mevlânâ'nın tarihî konuları çok başarılı bir şekilde Mesnevî'sinde işlediği görülür. Okuyucuya anlatmak istediği bir konu, vermek istediği bir mesaj olduğunda konu örnekleri üzerinden gitmiş, ders alınması amacıyla tarihî hâdiseleri, menkıbeleri nakletmiştir. Hatta tarihte gerçekleşmiş olayları kendi süzgecinden geçirerek ve bu olaylara eklemelerde bulunarak yeni bir format kazandırmıştır. Buradan yola çıkarak, Mevlânâ'nın tarih kullanımı geleneksel ve çağdaş tarih anlayışları ile mukayese edilebilir. Onun tarih kullanımının, geleneksel ve çağdaş tarih anlayışlarından hangileri ile uygunluk arz edip etmeyeceği önemli bir husustur. Mevlânâ, hangi tarih anlayışını benimsemiştir sorusundan ziyade, tarih anlayışları içerisinde Mevlânâ'nın yeri ve o anlayışlara mensup olanlara yakınlığı üzerinde durulması gerekir.

Türkiye'de tarih alanında metodolojiye dair yayınlanmış ilk telif eser Zeki Velidi Togan'a aittir. Mübahat Kütükoğlu, Tuncer Baykara gibi müellifler de bu alanda çalışmalar yaparak Togan'ı takip eden isimler olmuşlardır. Bugün tarih alanında yapılan çalışmalarda, yöntem olarak başvuru temel eser Togan'ın *Tarihte Usul* adlı eseri ve Mübahat Kütükoğlu'nun *Tarih Araştırmalarında Usûl* adlı eseridir. Tuncer Baykara'nın ise Kütükoğlu'nun etkisinde kaldığı ve Togan'ın yöntem anlayışını benimsediği söylenebilir.³²⁴ Bu çalışmada, Togan ve Kütükoğlu'nun eserlerinden faydalanarak onların tarih yazım tarzlarını sınıflandırmalarına göre değerlendirme yapılmıştır.

³²⁴ Can Tankut Esmen, *Türkiye'deki Tarihyazımında İdeolojik Tarih Pratikleri ve Eski Türk Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020, s. 145.

Togan, eserinde Rivayetçi, Öğretici, Neden-Nasilcî ve İçtimai tarih yazımı³²⁵ olmak üzere dört çeşit tarih yazımından bahsetmiştir. Kütükoğlu ise Hikâyeci/Rivayetçi, Öğretici/Pragmatik, Araştırmacı/Bilimsel tarih³²⁶ olarak üçe indirmiştir. Tarih anlayışı ve anlatımı, betimlemenin daha ötesidir. Aynı olayın farklı tarzlarda ortaya konmasından ziyade, hangi olayların ele alınacağı, ne amaçla okuyucuya sunulacağı, yazılan eserin neye hizmet edeceği gibi tarih çalışmasının amacını ve yöntemini ortaya koyan temel prensiplerdir. Bu nedenle tarihçilerin hangi tarih anlayışını benimsediğini tespit etmek, tarih aktarımı yapan kişilerin tarihi hangi metot ile nasıl ele aldığını analiz etmek başta tarih çalışmaları yürüten kişiler olmak üzere tüm okuyucuların bakış açısına katkı sağlayacaktır.

Togan'ın felsefî yorum tarzlarına göre tarih yazımını ayırdığı gruplar şöyledir; Teokratik, Materyalist, Pozitivist, İdealist, Ekspresyonist, Hümaniter tarih telakkileri ve İslâm Şarkında Tarih Telakkisi.³²⁷ Togan ve Kütükoğlu'nun tarih yazım tarzlarından sonra Togan'ın eserinde zikrettiği felsefî telakkilere değinerek, Mevlânâ'nın bunlardan hangilerine yakın hangilerine daha uzak olduğunu analiz etmekte yarar vardır.

3.1. Mevlânâ'nın Tarih Kullanımı ile Uygunluk Arz Eden Yaklaşımlar

Tarihçi, bakış açısını ne kadar geniş tutarsa tutsun içinde bulunduğu ve yetiştiği toplumun izlerinden tamamen sıyrılması oldukça zordur. Buasiye'ye göre tarihçiler, tarih araştırmaları için günlerini geçirdikten sonra bulgulara kendilerinden bir şey katmadan olduğu gibi aktarmak istemezler.³²⁸ Bu nedenle tarih alanında yapılan araştırmalarda farklı din ve milletlere mensup müelliflerin eserlerini mukayese ederek okumakta fayda vardır. Ancak bu durum, olayların tarihî hakikatlerden uzaklaşarak ele alınacağı anlamına gelmez. Bilakis müellifler, yaptıkları araştırmalarda doğruya ulaşmak adına birden fazla esere başvurarak bir çaba gösterdikleri gibi kendi eserinden istifade edecek olanlara da hakikatin yolunu açmalıdırlar. Bir tarih kitabı niteliği taşımayan eserlerde, tarihi doğrudan nakletmek amaçlanmadığı için rivayetlere bağlı kalma durumu daha farklı değerlendirilmektedir. Bu tür eserler, bazı şartları göz

³²⁵ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981, ss. 2-3.

³²⁶ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1998, ss. 5-9.

³²⁷ Togan, *Tarihte Usul*, s. 136.

³²⁸ Gustave Le Bon, *Tarih Felsefesi*, (çev. Hüsrev Akdeniz-Murat Temelli), Ataç Yayınları, İstanbul, 2004, s. 47.

önünde bulundurarak, farklı eserler ile mukayese edilip elemenden geçirilerek kültür tarihi için birer kaynak olarak kullanılabilir.

Mesnevî, esas itibariyle bir edebî eser olarak meydana getirilmiştir. Mesnevî'nin müellifi Mevlânâ'nın tarih yöntem ve telakkilerine vâkıf olup buna göre hareket ettiğini söylemek mümkün değildir. Kendi döneminden sonra ortaya çıkmış olan yaklaşımlardan haberdar olması da imkânsızdır. Bu nedenle, Mesnevî'deki olayları naklederken tutum ve yaklaşımının, geleneksel ve çağdaş tarih anlayışlarından hangileri ile benzerlik gösterdiği ya da zıt olduğu analiz edilmiştir. Mevlânâ'nın tarih kullanımı ile uygunluk arz eden ve uygunluk arz etmeyenler olmak üzere iki gruba ayrılan yöntem ve anlayışlar arasındaki temel fark, kuralcı olanlar ve bireysel hareket edenlerdir. Mevlânâ, tarih disiplini içerisinde hareket etmediği için, tarih anlatımını bir sonuç elde etmek ve fayda sağlamak için kullanmayı savunan anlayışlara daha yakındır.

3.1.1. Hikâyeci/Rivayetçi Tarih

İlk olarak, Mevlânâ'nın hikâyeci/rivayetçi tarih anlayışına yakın olduğunu söylenebilir. Hikâyeci tarih, Helenizm devri yani Eski Yunan'da ortaya çıkmıştır. Önceleri halk arasında ağızdan ağıza dolaşan anlatımlar sonra gerçek kaynaklardaki anlatımlardan beslenerek içerisine sahih rivayetler eklenmiştir. Bu tarzın ilk ve önde gelen temsilcisi, tarihin babası olarak bilinen Herodotos'tur.³²⁹ Ancak Mevlânâ, olayları bir düzen, kronolojik sıra gözetmeksizin nakletmesi bakımından Herodotos'a benzememektedir. Onların benzerliği, olaylarda neden-sonuç ilişkisi kurulmamasıdır. Herodotos, olayların nakledilmesine odaklanmışken Mevlânâ da anlatımlardan çıkarılacak sonuç kısmını okuyucuya bırakmıştır. Dolayısıyla Mevlânâ'nın tarih kullanımının birebir rivayetçi tarih anlayışı ile örtüşmediği ancak bazı noktalarda yakın durduğu ve aralarında benzerlikler olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2. Öğretici/Pragmatik (Faydacı) Tarih

Mevlânâ'nın tarih kullanımı ile daha çok örtüşen tarih anlayışı, öğretici tarihtir. Öğretici tarih, pragmatik yani faydacı olarak da isimlendirilmektedir. Burada temel gaye, müellifin okuyucuya ve kendinden sonraki nesillere bir şeyler öğretebilmesidir.

³²⁹ Togan, *Tarihte Usul*, s. 3; Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, s. 6.

Bunun için eserlerde daha ziyade dikkat çekici olaylar, dikkat çekici kahramanlar söz konusudur. Üslup olarak da okuyucunun dikkatini çekecek bir söyleyiş tarzı benimsenmektedir. Müellif, kendi dinî ve millî duygularını okuyucuya da yansıtma isteğindedir. Devlet yöneticileri ve hükümdarlar genellikle öğretici tarih anlayışı ile yazılmış eserlere ilgi göstermişlerdir. Çünkü bu tarzda yazılan eserler bir bakıma, kendi iktidarlarının devamı için reklam aracı olarak kullanılabilir mahiyettedir.

Günümüzde, bu tarih anlayışına rağbet edilmediği gibi eleştiriyle yaklaşılmaktadır. Modern çağ tarihçileri, tarihin bir bilim dalı olmasını vurgulamış ve objektif olarak olumlu ve olumsuz tüm olayların tüm gerçekliğiyle nakledilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Öğretici tarihte olduğu gibi, yaşanmışlıklar içerisinde cimbrizla seçilip ortaya konanlar, okuyucuyu belli bir algıya yönlendirebilmektedir. Bu da dolaylı yoldan özgür düşünceye müdahale demektir. Halbuki okuyucu, tarihi olduğu gibi okumalı ve çıkarımları kendisi yapmalıdır. Günümüz tarihçileri artık öğretici tarihi az gelişmiş ülkelerde, toplumun yönlendirilmesi için kullanılan bir tarz olarak görmekte ve bu tarih anlayışından uzak durmaktadırlar.

Öğretici tarihin önde gelen temsilcisi, Thukydides'tir.³³⁰ Mevlânâ, Thukydides ile aynı işi yapmıştır demek tutarlı değildir çünkü kendisi bir tarihçi değildir. Thukydides ise gerçek anlamda tarihçiliği başlatmıştır. Onun, tarihçiliği başlattığı düşünülen *Peloponnesos'lularla Atinalıların Savaşı* adlı eseri, yalnızca yazıldığı dönemin olaylarını içermesi bakımından da Mesnevî'den farklıdır. Aslında Thukydides, siyasî tarih yazımı gerçekleştirmiştir.³³¹ Mevlânâ ise daha geniş bir kapsamda, İslâmiyet öncesi dönemden kendi dönemine kadar gerçekleşmiş öne çıkan olayları nakletmiştir. Bunları ayırt ederken de sadece İslâm tarihi kaynaklarından değil, farklı türlerde yazılmış kaynaklardan yararlanmıştır.

Tarih bilimi aracılığıyla insanların tecrübelerini arttırmak, geçmişte yaşananlardan ders çıkartıp geleceği şekillendirmek amacı güdüldüğü için bu tarih yazımına pragmatik yani faydacı denilmiştir. Tarih, zaten insanların davranışlarına yön vermek için kullanılan bir bilim olarak düşünüldüğünden, geçmişin belli noktalarının parlatılmasında bir sakınca görülmemiştir. Öğretici tarihte, olaylar gerçekliğinden

³³⁰ Togan, *Tarihte Usul*, s. 4; Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 6.

³³¹ Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, s. 7.

koparılarak anlatılmamaktadır. Hakikate sadık kalınmakta ama müellifin dünya görüşüne göre bazı bölümler parlatılırken bazıları sönük kalmaktadır. Genellikle tarihte belirli özellikleriyle ya da faaliyetleriyle meşhur olmuş şahsiyetlerin ön plana çıkarılması, bu özellikleri üzerinden örnek teşkil edilmesi, zaferlerin veya kahramanlıkların anlatımına ağırlık verilmesi bakımından Mesnevî'deki tarih anlatımı ile pragmatik tarih anlayışı aynı noktada birleşmektedir.

3.1.3. Teokratik Tarih Telakkisi

Teokratik tarih felsefesi, Aurelius Augustinus tarafından ortaya atılmıştır ki kendisi Hristiyan azizlerindedir. Tarihi de dinî söylemleri ile açıklamıştır ve aslında onun tanımına göre tarihin amacı Tanrı'ya hizmet etmektir. Ona göre tarih, inananlar devleti ve inançsızlar devleti arasındaki çatışma sürecidir.³³² Dünyada olan biten her şey, Tanrı ve şeytan kavgasının dışı vurumudur. Augustinus, bu görüşlerini daha detaylı bir şekilde *Tanrı Devleti* adlı eserinde açıklamıştır.

Bir mutasavvıf olan Mevlânâ, tarihi de tasavvuf çerçevesinde ele almıştır. Rivayetler hakkında kendi görüşlerini belirtmekten çekinmemiş, zaten okuyucuyu belli bir düşünceye yönlendirmek üzere tarihî söylemleri kullanmıştır. Mesnevî'de yer alan tarihî olaylar incelediğinde, hepsinde bir kıssadan hisse olduğu görülür. Bu kıssadan hisseler dinî mesajlar içermektedir. Eserdeki iyi-kötü insan ayırımı da insanın dinî, ahlakî bazı vecibeleri uygulayıp uygulamamasına bağlı olarak tasavvur edilmiştir. Özellikle peygamberler tarihinde, peygamberler kıssalarını naklederken şeytan ile ya da kötü karakterler ile kıyaslama yapması, Mevlânâ'nın teokratik tarih anlayışı ile aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir.

3.1.4. İdealist Tarih Telakkisi

İdealizm, Kant ile başlamıştır.³³³ Bu telakkide, tarihi yönlendiren tek şeyin fikir yani ideal olduğu iddia edilmektedir. İnsanların zihinlerindeki fikirleri yani ideayı gerçekleştirmek için harekete geçmesi, tarihin oluşumunu başlatır. Bu ekol,

³³² Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 34.

³³³ Togan, *Tarihte Usul*, s. 140.

materyalizmin tam tersidir.³³⁴ İdealist tarih anlayışında fikirlerin faaliyetlerden önce gelmesi, Mevlânâ'nın tarih kullanımı ile benzerlik gösterir.

Kant'a göre, tarihin kendi içindeki düzenini insan anlayamamaktadır. Olayların gerçek mahiyeti ileride ortaya çıkacaktır. İnsanın aklıyla anlayamadığı bu düzenin muhakkak bir yaratıcısı olmalıdır. Kant, bu düşüncesini “yabancı bir aklın yönetici ilkeleri”³³⁵ olarak ifade etmiştir. İnsan aklından farklı bir yönetici akıl ifadesi, yaratıcının tasavvur edildiğini düşündürmektedir. Mevlânâ da tarihî aktarımları teokratik yaklaşım ile yorumlamış ve olayların sonucunu Tanrı'nın varlığına bağlamıştır. Kant'ın tarih anlayışını ahlâk prensibine dayandırması³³⁶ da Mevlânâ'nın tarih aktarımındaki duruşunu ona yaklaştırmaktadır.

3.1.5. Ekspresyonist Tarih Telakkisi

Leo Frobenius ve Oswald Spengler tarafından ortaya atılan bu tarih anlayışı,³³⁷ tarihi insanın hayatında meydana gelen olay ve durumları anlamak için bir araç olarak görmektedir. Tarihte kural ve kaideler yoktur zira tarih, öğretilecek bir bilim değil sezinlenecek bir olgudur.³³⁸ Bunun için bilimsel tarih kitapları değil destanlar kullanılmalıdır.³³⁹ Mevlânâ'nın da eserinde İslâm tarihi veya tabakât kitaplarından alıntılar yapmak yerine menkıbe ve halk arasında meşhur olmuş anlatımlar üzerinde durması, bu tanım ile aynı doğrultudadır.

Tarihin sezinlenerek kavranabilecek bir olgu olması, Hegel'in düşünsel veya tefekkürî tarih yazıcılığı ile bağdaştırılabilir.³⁴⁰ Hegel'in düşüncel tarihinde de her tarihçinin kendi tarzı ve üslubu farklıdır. Anlatılan olayın ötesine geçmek gerekir.³⁴¹ Mesnevî'deki anlatımlarda ortaya çıkan da tam olarak budur. Söylemden ziyade anlatılmak istenen fikir önemlidir. Mevlânâ bunu kendi üslubunca ortaya koymaya çalışmıştır.

³³⁴ Togan, *Tarihte Usul*, s. 140.

³³⁵ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 91.

³³⁶ Kasım Şulul, “Batı Tarih Felsefesine Giriş”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Şanlıurfa, 2001, 6/126.

³³⁷ Togan, *Tarihte Usul*, s. 141.

³³⁸ Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, s. 117.

³³⁹ Togan, *Tarihte Usul*, s. 141.

³⁴⁰ G. W. F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul, 2006, s.11.

³⁴¹ Şuluş, “Batı Tarih Felsefesine Giriş”, s. 128.

3.1.6. Hümaniter Tarih Telakkisi

Hümaniter tarih anlayışında, insanın içindeki duyguların tarih oluşumunda bir etken olduğu savunulmaktadır. Herder, bu felsefenin kurucusudur.³⁴² Hümaniter tarih anlayışı, ismini aldığı hümanizm ideolojisi üzerine kurulmuştur. Buna göre, dünya üzerindeki insanların din, dil, ırk ayrımı olsa da hepsinin içinde insanlık duygusu vardır. Zaten tarih oluşumunun temel etkeni ortak insanlık duygusudur. İnsanın mutluluğa ulaşması, keyfe değil doğa kanunlarına dayanır. Hümanite olarak ifade edilen kavram, birkaç insan yahut ulustan hareketle anlaşılabilir bir olgu değildir. Tüm ulusların tarihi okunarak hümanite kavranabilir.³⁴³

Mevlânâ'nın insanları birleştirici söylemleri, Mesnevî'de de yer almaktadır. Birlik ve beraberlik, onun insanlığa anlatmak istediği kavramların başında gelir. Tüm insanları eşit görmeyi hayat felsefesi hâline getirmiştir. İnsanın içindeki duygunun davranışlarına yansımalarıyla iyi-kötü olarak ayırım yapılabileceğini iddia etmektedir. Bunun için olayları naklederken belli bir din ile ya da millet ile sınırlamamıştır. Herder'in tarihsel olayların diğer doğal olaylar gibi kesin yasalılık taşımadığı düşüncesi,³⁴⁴ Mesnevî'deki olayların farklı detaylarla aktarılması ve farklı çıkarımlarda bulunulması ile örtüşmektedir. Mevlânâ, naklettiği olayları kronolojik olarak değil ana fikirlerine göre ele almıştır. Bunun için bazı olayları değiştirerek farklı dönemlerde yaşanmış gibi nakletmiştir. Ona göre bahsettiği olayın daha iyi anlaşılabilmesi için başka dönemdeki benzer bir olayla mukayese edilmelidir. Belki de Mevlânâ, anlattığı olayda diğer insanlardan farklı bir noktaya odaklanmış ve onu açıklamak için kendi ifadelerini katmıştır. Bu bakımdan, Mevlânâ'nın tarihî olayları aktarım tarzının Herder'in tarihi genel değil bireysel olarak görmesi³⁴⁵ ile uygunluk arz etmektedir, denilebilir.

3.2. Mevlânâ'nın Tarih Kullanımı ile Uygunluk Arz Etmeyen Yaklaşımlar

Tarih yazım yöntem ve anlayışları içerisinde Mevlânâ'nın tarzı ile uygunluk arz etmeyen yaklaşımlar, tarihin bir bilim olarak tarih disiplinine uygun aktarım tarzı

³⁴² Şulul, "Batı Tarih Felsefesine Giriş", s. 121.

³⁴³ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 82.

³⁴⁴ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 82.

³⁴⁵ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 83.

ile yazılması gerektiğini savunanlardır. Bir tarihçi olmaması hasebiyle kural gözetmeksizin tarihî anlatımlardan yararlanan Mevlânâ'nın tarzı bu ekollerden uzaktır. O, birinci alt başlıkta ele alınan yaklaşımlarda olduğu gibi tarihî anlatımları bireyselleştirerek kullanmıştır. Burada bahsedilen ekoller nesnellikten yanadır. Hepsinin ortak savunusuna bakıldığında, tarihin tüm gerçekliğiyle gün yüzüne çıkarılması gerektiği, aksi taktirde hakikatlerden uzaklaşarak tarih biliminin de amacından saptırılacağı düşünülmektedir.

3.2.1. Bilimsel/Araştırmacı Tarih

Kütükoğlu'nun sınıflandırmasında tarih yazım tarzlarının üçüncüsü bilimsel/araştırmacı tarihtir. Öncelikle Mevlânâ, kesinlikle bilimsel tarih anlayışı doğrultusunda hareket etmemiştir. Akademik tarih olarak da ifade edilen bilimsel tarih anlayışı, bir disiplin olarak 19. yy.dan itibaren gelişmeye başlamıştır. Fakat bu, 19. yy. öncesinde bilimsel tarih yoktu anlamına gelmemelidir. Elbette önceki dönemde de tarih aktarımını bir görev olarak görmüş, başka hiçbir amaca hizmet etme gayesi olmadan tarihi kaleme almış tarihçiler vardı.

Bilimsel tarih anlayışında, tarih başka bilimlere hizmet için kullanılmamış, tarihin insan geleceğine rehberlik etmesi hedeflenmiştir. Bilimsel tarih anlayışında önemli olan nokta, olaylar aktarılırken neden-nasılıcı bakış açısıyla olayların incelenmesidir. Togan'ın bu gruba neden-nasılıcı adını vermesi bu sebeptendir. Titizlikle analiz edilen olaylar, neden-sonuç ilişkisi içerisinde okuyucuya sunulmaktadır. Mevlânâ'nın olayları aktarırken kişi, yer, zaman bilgisi vermemesi bilimsel tarih anlayışına ters düşmektedir. Zaten onun asıl amacı da tarih yazmak değil, tarih biliminden faydalanmaktır. Bu nedenle Mevlânâ'nın tarih kullanımı, bilimsel tarih anlayışı ile uygunluk arz etmemektedir.

3.2.2. Sosyal Tarih

Bilimsel tarih anlayışına benzer amaçları olan bir diğer tarih anlayışı, sosyal tarihtir. Burada da amaç farklı bilimlerin ya da anlayışların tarihten fayda sağlaması değil, bizzat tarihi yazmaktır. Müellifler tarihin duygusal yönünü bırakıp olaylara sadece bilimsel pencereden bakmaktadırlar. Sosyal tarih, genellikle materyalist anlayış tarafından kullanılmaktadır. Bu anlayışta yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişkiler

incelenerek ortaya çıkmış olaylar anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Toplum da bu anlayış sayesinde kendi çıkarlarını korumayı öğrenmektedir. Sosyal tarih ile öğretici tarih taban tabana zıttır denilebilir.

Karl Marx, Hegel'in hukuk felsefesine eleştirisine katkı yazısında bir uyarı niteliğinde tarihin bu yönünü vurgulamıştır. Marx, halkın önündeki engeli açıklamıştır. Ona göre tarihin asıl görevi de dünyanın gerçeğini ortaya koymaktır.³⁴⁶ Böylece yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişki tüm şeffaflığıyla bilinecek, halk kendisine dayatılan algılardan sıyrılacaktır. Bu açıdan, Mevlânâ'nın sosyal tarih ile yakınlığı söz konusu değildir. Mevlânâ, Mesnevî'sinde döneminin ve önceki dönemlerin siyasî çalkantılarından uzak olayları nakletmiştir. Okuyucularına vermek istediği mesajlar arasında da politik söylemler ve ifadeler yer almamaktadır. Olayları anlatırken doğrudan nakletmek yerine eklemelerde bulunmuş, yer yer gerçeklikten uzaklaştığı olmuştur. Sosyal tarih savunucularının önde gelenlerinden olan Karl Marx'ın söylediğine göre dünyanın gerçeğini ortaya koyması gereken tarih ile Mesnevî'deki anlatımlar birbirinden uzak kalmaktadır.

3.2.3. İçtimaî Tarih

Togan'ın sınıflandırmasındaki dördüncü grup olan içtimai tarih ile sosyal tarih aynı değildir. Günümüzde bazı araştırmacılar tarafından içtimai tarih ve sosyal tarih aynı görülse de bu kanı yanlıştır.³⁴⁷ İçtimaî tarih, tarihî olayların arka planındaki tarihî kanunları ortaya koymayı amaçlamaktadır.³⁴⁸ Genellikle Marksist ve materyalist tarihçiler tarafından benimsendiği için sosyal tarih ile karıştırılmaktadır. İçtimaî kelimesi, toplumsal, sosyal anlamına gelmektedir. Ahmet Şimşek, içtima kelimesinin kullanımının da sosyal tarih olarak anlaşılmasına yol açtığını düşünmektedir. O, içtima kelimesi yerine sosyal kanuncu yaklaşım ifadesi daha doğru bir kullanım olacağı kanaatinde-dir.³⁴⁹

³⁴⁶ Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, (çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 2009, s. 193.

³⁴⁷ Ahmet Şimşek, "Kaç Çeşit Tarih Yazımı Vardır? Türkçe Metodoloji Ders Kitapları Üzerine Kısa Bir Tartışma", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018), 7/216.

³⁴⁸ Togan, *Tarihte Usul*, s. 4.

³⁴⁹ Şimşek, "Kaç Çeşit Tarih Yazımı Vardır?", s. 216.

Sosyal tarihe benzerliğinden de anlaşılacağı üzere Mevlânâ'nın tarzı, içtimaî tarih anlayışına uymamaktadır. Mevlânâ, tarihî olayların arka planındaki tarihî kanunları ortaya koymak gibi bir amaca hizmet etmediği gibi zaten tarihçi olmadığı için usûl olarak tarih disiplinine göre hareket etme zarureti de olmamıştır. İçtimaî tarihte, pragmatik tarihte kullanılan gibi öznel yargılara yer verilmemiştir. Mevlânâ ise her olaya mutlaka kendinden bir şeyler ilave ederek okuyucusuna sunmuştur.

3.2.4. Materyalist Tarih Telakkisi

Materyalist tarihçiler, tabiatın ve meydana gelen olayların yaratıcısını farklı bir üst akıl olarak görmemişlerdir. Dünyanın düzeni, tabiat kanunlarına göre süregelmektedir. Tarihin görevi de tabiat kanunlarının bireyler ve toplumlar üzerindeki etkisini açıklamaktır.³⁵⁰ Aslında bu düşüncenin temeli, Darwin'in evrim teorisine kadar uzanmaktadır. Darwin, biyolojik materyalizmin kurucusudur. Onun teorisine göre yalnızca kuvvetli olanlar doğada yaşamına devam edebilirler. Marx ise iktisadî materyalizm teorisini üretmiştir. Buna göre ekonomi ve tarih birbirine bağlı ilerleyen iki olgudur. Tarihteki savaşlar bu ekonomik güç ve ilişkiler ile açıklanabilir.

Lenin'in ifadesine göre, tarih başlı başına bir sınıf kavgasıdır.³⁵¹ Emekçiler ile sömürenler arasındaki bu kavga, emekçilerin zaferi ile son bulacak ve dünyadaki sınıfsal farklar da yok olacaktır. Bu düşünceye göre tarihteki büyük şahsiyetler, emekçilerin ve üreticilerin birer ürünüdür. Marx ve F. Engels'in kurduğu materyalist tarih anlayışında kısaca, zıtların karşılaşması ile toplumun gelişmesi doğru orantılıdır.³⁵²

Mevlânâ, Mesnevî'de olayları sınıfsal bir kavga temelinde ele almamıştır. O, tarihsel olayların meydana gelmesinin üst akıl yani bir yaratıcı vasıtasıyla olmasını da reddetmemiştir. Temelde bu fark bile Mevlânâ'yı materyalist tarih telakkisinden uzaklaştırmaktadır. Ona göre geçmişte yaşanmış ve hâlen yaşanmakta olan tüm olaylar ve dünya düzeninin, idealist tarih telakkisinde belirtildiği gibi muhakkak bir yaratıcısı

³⁵⁰ Togan, *Tarihte Usul*, s. 137.

³⁵¹ Togan, *Tarihte Usul*, s. 137.

³⁵² Çiğdem Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm", *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 3, 2019, 1/12.

olmalıdır.³⁵³ Bu yaratıcı, bireylerden farklı olarak yönetici akıl şeklinde nitelendirilebilir.

Mesnevî’de aktarılan tarihî anlatımlarda, ekonomik ilişkiler ekseninde bir değerlendirme söz konusu değildir. Mevlânâ, olayları iyi-kötü, doğru-yanlış çatışması bağlamında değerlendirmiş ve ahlâkî değerlere bağlı olarak izah etmeye çalışmıştır. Böylece, tarihin oluşumunda tek sorumluyu ekonomi olarak gören materyalist tarih anlayışından³⁵⁴ uzak bir noktada durmaktadır.

3.2.5. Pozitivist Tarih Telakkisi

Pozitivist tarih anlayışına belgesel pozitivizm de denilmektedir. Sosyolojinin kurucusu olan Auguste Comte, bu ekolün esas kurucusudur.³⁵⁵ Bu bilim, geçmişin nesnel gerçeklerini takip etmeyi ve geçmişi sabit yasalara göre açıklamayı hedeflemektedir.³⁵⁶ Yasa ifadesinin geçtiği noktada Mevlânâ’nın tarih aktarımına uymadığı anlaşılabilir. Pozitivist tarih anlayışı savunucuları, tarihçilerin doğa bilimini örnek almaları gerektiğini söylemişlerdir. Ancak bunun sonu biyolojik evrim kuramına çıkmaktadır ki Mevlânâ’nın İslâmî söylemlerini aktarırken böyle bir ekole yakın olması beklenemez.

Pozitivizmde olayların ötesine geçilmemekte, tarihe yön veren nedenler ortaya konulmamaktadır.³⁵⁷ Mevlânâ’nın olayları anlatırken bir maksadı vardır ve neden-sonuç ilişkisini kurması için bazı hususları okuyucuya bırakmaktadır. Aslında, Comte’un kendi bilimler sisteminin içerisinde tarih diye bir bilimin olmaması, onun

³⁵³ İnsanın, ihtiyaçlarını gidermesi için kendisi gibi aciz olmayan bir yaratıcıya ihtiyacı vardır. Bundan dolayı O’ndan yardım diler, O’na yönelir ki bu durum O’nun ululuğunu gösterir. Mevlânâ’nın şu beyitleri, yaratıcının varlığını iddiasına delil olarak örnek gösterilebilir; “Biz ihtiyaçlarımızı sana arz eder, sana sığınırız. Hacetlerimizi senden diler, senden buluruz. Yüz binlerce akıllı kimse bir derde uğradıkları vakit o yegâne hâkimin huzurunda yalvarır ve yakarır. Şuursuz ve idraksiz bir deli, hasis bir herife gidip dilenir mi? Eğer akıllı olanlar binlerce kez Allah’ın lütuf ve keremini görmeselerdi canlarını onun yolunda feda ederler miydi? Dalgalar arasındaki bütün balıklar, yücelerde uçan bütün kuşlar, fil, kurt, avlanan aslan, iri ejderha, karınca ve yılan. Hatta toprak, rüzgâr, su ve ateş hem kışın hem baharda ondan kuvvet bulurlar.” *Mesnevî*, 12/300-302, (by. 13611-13617).

³⁵⁴ Yurdakul, “Marx’ın Tarih Anlayışı”, s. 12.

³⁵⁵ Doğan Özlem, “Batılı Bilgi, Pozitivizm ve Felsefe Çerçevesinde Avrupamerkezci Tarih Anlayışının Temelleri”, *İnsan ve Toplum*, S. 6, 2013, 3/8.

³⁵⁶ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 161.

³⁵⁷ Özlem, “Batılı Bilgi, Pozitivizm ve Felsefe Çerçevesinde Avrupamerkezci Tarih Anlayışının Temelleri”, s. 20.

yerini sosyolojiye vermesi³⁵⁸ ve Mevlânâ arasında bir bağlantı kurulabilir. Nitekim Mevlânâ'nın olayları ele alışı incelendiğinde, tarih yapmaktan ziyade toplumsal çıkarımlarda bulunmayı ve bunları açıklamayı hedeflediği görülmektedir. Fakat genel itibariyle pozitivist tarih anlayışı ile Mevlânâ, aynı çizgide değildir.

3.2.6. İbn Haldûn'un Tarih Telakkisi

Togan, İslâm Şarkında Tarih Telakkisi başlığı altında çoğunlukla İbn Haldûn'un düşünceleri üzerinde durmuştur. Hatta eserinde, Fuat Köprülü'nün usûl ile alâkalı çalışmasında İbn Haldûn'u zikretmemesine de eleştiri getirmiştir.³⁵⁹ Togan'ın eserinde yaptığı sınıflandırmaları dikkate alınan analizde, İslâm şarkındaki tarih telakkisi, İbn Haldûn'un tarih telakkisi olarak ele alınmıştır.

İbn Haldûn, tarihi “faydaları çok, gayeleri yüksek önemli bir ilim” olarak tanımlamaktadır.³⁶⁰ Çünkü geleceğine yön vermek isteyen insan ancak geçmişini öğrenip örnek alarak bunu gerçekleştirebilir. Doğru bilgiye ulaşmak için, birden fazla kaynağa başvurarak mukayese etmek gerekir. İbn Haldûn, tarihi tanımlarken bu kadar övgüyle söz etmiş ama tarihçilere de bir eleştiri getirmiştir. Tarihçiler, rivayetlerin sıhhati noktasında yeterince hassasiyet göstermemeleri, mukayese yapabilecek kadar araştırma yapmamaları ve öğrendiklerini doğrudan nakletmeleri hususunda hataya düşerler.³⁶¹ İbn Haldûn'un sadece bu düşüncesini bilmek bile Mevlânâ'nın onunla aynı çizgide olmadığını ortaya koymaktadır. Mevlânâ'nın naklettiği olayların bazılarının kurgu bazılarının ise rivayetler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, olayları farklı kaynaklardan araştırıp mukayese etmediği veya rivayetlerin sıhhatini çok dikkate almadığı sonucu çıkarılabilir.

İbn Haldûn'a göre tarih bir ilimdir ve bu işle ilim adamları ilgilenmelidir. Tarih, birilerinin sadece geçim kaynağı olacak basit bir alan değildir.³⁶² Her ilim dalının kendine özgü bir disiplini ve kaideleri olduğu gibi tarih de tarihî disiplin içerisinde ele alınmalıdır. Yoksa insanları yanlış bilgilere sevk etmekten öteye gidilmez. Mevlânâ,

³⁵⁸ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 162.

³⁵⁹ Togan, *Tarihte Usul*, s. 172.

³⁶⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1982, 1/31.

³⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/32.

³⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/59.

tarihçilik iddiasına girişmemiş ancak tarihî nakillerde bulunarak ondan yararlanmıştı. Mevlânâ'nın derdinin geçim kaynağı olmadığını söylemek mümkün ancak uzmanlık alanı olmadan bu ilmi kullanmaya çalışması, İbn Haldûn'un söylemleriyle bağdaşmamaktadır.

Çalışmada ele alınan tarih metot ve anlayışlarından yola çıkarak, Mevlânâ'nın Mesnevî'de "tarihsiz tarih"³⁶³ yaklaşımını esas aldığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşımda tarihsel betimleyicilik göz ardı edilir. Nakledilen olayda ince detaylara yer verilmesine rağmen tarih belirtilmez. Mevlânâ, bununla beraber olaylarda mekân, kişi gibi tarihsel gerçeklik ifadelerine de büyük oranda yer vermemiştir. Ayrıca tasavvufî eserlerde yaygın olduğu gibi Mesnevî'de de olaylar, halkın gözünden görüldüğü şekliyle aktarılmıştır. Mevlânâ da mensubu olduğu toplumun gözünden yansımaları göre bir yaklaşım sergilemiştir.

Mevlânâ, rivayetlerin sıhhatinden ziyade dikkat çekiciliği ve akılda kalıcılığına önem vermiştir. Okuyucuda bırakacağı etkiyi arttırmak adına, naklettiği olaylara kendisi eklemelerde bulunmuştur. Eserde zikredilen karakterlere, olayların betimlenişine bakıldığında R.G. Collingwood'un tabiriyle tarih yeniden canlandırılmıştır.³⁶⁴ Mevlânâ'nın tutumu, onu tarih bilim disiplininin dışına çıkılmaması gerektiğini savunan anlayışlardan uzaklaştırmıştır.

³⁶³ Hülya Küçük, "Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler ve Günümüz Tasavvuf Akademisyenlerinin Konuyla İlgili Müzakereleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 29, 2012, s. 187.

³⁶⁴ Hans Meyerhoff, *Zamanımızda Tarih Felsefesi*, (çev. Abdullah Şevki), Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 34.

SONUÇ

Mesnevî'deki 25.700 beyit içerisinde yer alan tarihî olaylara bakıldığında, Mevlânâ'nın genellikle olağanüstü olayları anlatmayı tercih ettiği görülmektedir. Bu olaylar, sosyal tarih yahut kültür tarihi aktarımı olmadığı gibi kronolojik sırayla nakledilmiş siyasî faaliyetler de değildir. Eserde daha ziyade, tarihin dikkat çekici sahnelerine yer verilmiştir. Onun amacı tarih yazmak olmadığı için, anlatacağı olayların akılda kalıcılığını daha çok önemsemiştir. Bunu sağlayabilmek adına, peygamberlerin mucizeleri gibi olağanüstü durumları nakletmeyi tercih etmiştir. Hemen hemen Kur'ân'da adı geçen tüm peygamberlerin mucizelerine değinmiştir. Hz. Ömer zamanında çıkan yangının sadaka verilince sönmesi, Enes b. Mâlik'in yanar ocağa havlu atması fakat havlunun yanmaması gibi olaylar, olağanüstü anlatımların sadece peygamberler tarihi ile sınırlı olmadığını göstermektedir.

Tarihî olay ve menkıbelerin kaynakları araştırıldığında, tamamının sahih kaynaklardan alınmış gerçek anlatımlar olmadığı sonucu çıkmaktadır. Bazen Kur'ân'dan alınan âyetler ve sahih hadis kaynaklarında yer alan hadisler doğrudan verilmiştir. Bazen ise âyet ya da hadis olduğu belirtilmeden beyitte bu kaynaklara işaret edilmiştir. Fakat hadis olduğu belirtilmiş olsa dahi senet bilgisi verilmemiştir. Zayıf hadislerin ve uydurma metinlerin de Mesnevî'de yer aldığı dikkat çekmektedir. Bunlar, halk arasında meşhur olmuş metinlerdir. Okuyucuya verilmek istenen ana fikre odaklanılarak hadislerin sıhhat durumu göz ardı edilmiştir.

İlk dönem İslâm tarihi ve Türk-İslâm tarihi eserlerinde geçen rivayetler olduğu gibi alınmamış, Mevlânâ tarafından eklemeler yapılmıştır. Olayların büyük çoğunluğunda tarih, yer, kişi bilgileri verilmemiştir. Okuyucuya verilmek istenen mesaja göre olaylara bazı detaylar eklendiği gibi yer yer rivayetlerin yeniden kurgulandığı ve bir hikâye şeklinde aktarıldığı örnekler de vardır. İlk bölümde Firavun döneminde geçen bir olayın, Zûnüvâs döneminde gerçekleşmiş gibi art arda bağlanması, aynı temaya sahip olaylarda konu bütünlüğü göz önünde bulundurularak dönem ve şahısların değiştirilmesinin bir örneğidir.

Esasında Mevlânâ'nın tarihî anlatımlarda gerçekliği ikinci plana atması ve eserde dikkat çekici olaylar ile öne çıkan şahsiyetlerin zikredilmesi, tasavvufi

çevrelerde yaygın bir tarzıdır. Bu noktada, tarihi doğru kaynaklardan araştırıp nakletmek hedeflenmemiştir. İzah edilmeye çalışılan konu hakkında tarihten bir örnek verilerek inandırıcılık arttırılmaya çalışılmıştır. Nitekim başarılı da olunmuştur ki günümüzde Mesnevî’de geçen olaylar, bazı kimseler tarafından tarihî bir gerçeklik olarak kabul görmektedir. Dikkat çekici hâdiseler, Mesnevî hikâyelerinin anlatımını yaygınlaştırdığı gibi eserin popülaritesini de arttırmaktadır.

Geçmişte yaşamış, tarihe mâl olmuş şahsiyetlerin neden, hangi özellikleri sebebiyle ve nasıl günümüze kadar geldiklerini anlamak için bu şahsiyetlerin karakterlerini ve faaliyetlerini iyi analiz etmek gerekir. Bunu analiz edecek bir tarihçinin temel kaynağı tabakât, terâcim, biyografi eserleri olacaktır. Bazen de bazı eserlerde, kişilerin hayat hikâyeleri baştan sonra yer almasa bile belirli noktalar üzerinden bahsedilen kişilere atıflar yapıldığı görülmektedir. Bu atıflar, telmih yolu ile bir bilgiye işaret etme amacı taşımaktadır. Edebî bir sanat aracılığıyla gerçekleştirildiği için bu, yalnızca edebiyat olarak görülmemelidir. O edebî sanatı icra edebilmek için belli bir tarihî bilgi birikimi gereklidir. Esasında bilgiyi doğrudan vermeyip yönlendirme yapılması da okuyucuyu tarih okumasına sevk etmek demektir. Bu açıdan bakıldığında Mevlânâ’nın yazmış olduğu Mesnevî, edebiyatın yanı sıra tarih bilimine de hizmet etmektedir.

Mesnevî’de zikredilen şahsiyetlerin de olaylar gibi tarihte öne çıkması dikkat çekmektedir. Peygamberler dışında zikredilen bu şahsiyetlerden kimi kahramanlığıyla kimi adaletiyle kimi ise kötü hasletleriyle meşhur olmuştur. Mevlânâ, bu şahısların öne çıkan özellikleri üzerinden betimlemeler yapmıştır. Aslında önemli olan şahısların isimleri değil, Mevlânâ’nın onlara yüklediği anlam ve misyondur. Kendisi, parmağı ile işaret ettiği zaman eline değil işaret ettiği yere bakmamızı istemektedir. Bazen işaret ettiği yerde tarihte yaşanmış bir olay bazen de vermek istediği mesaj vardır. Bunun için hem tasavvufta kullanılan genel betimlemeleri kullanmış hem de kendisi yeni metaforlardan faydalanmıştır.

Mevlânâ’nın tarihî olayları aktarım tarzı, yöntemi, şahsiyetlere yaklaşımı ve bunu nasıl ifade ettiği gibi hususlarda yapılan çıkarımlar neticesinde geleneksel ve çağdaş tarih anlayışları içerisinde yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Mevlânâ’nın bir tarihçi olmadığı için tarih aktarım yöntem ve metotlarına göre çalışmadığını

yinelemekte fayda vardır. Bir tarih kitabı yazmayı amaçlamadığı için herhangi bir tarih telakkisi doğrultusunda hareket etmemiştir. Ancak eserini analiz ederek hangi tarih anlayışına daha yakın hangisine daha uzak bir konumda olduğu tartışılabilir.

Herhangi bir tarih disiplinini esas almadığı için Mevlânâ, tarihin bir bilim olduğuna vurgu yapılan ve tarihçiler tarafından kurallar çerçevesinde ele alınmasını savunan tarih anlayışlarına uzaktır. Bunların zıttı olarak, tarihin bir araç olarak görüldüğü, tarihçinin veya müellifin kendi fikirlerini belirterek anlatımı gerçekleştirmesini savunan tarih anlayışlarına daha yakındır. Mevlânâ, hikâyeci ve pragmatik tarih metotlarına uygun bir yol izlemiştir. Yöntem ve metottan farklı bir disiplin olan tarih felsefesi içinde onun tarih kullanımı, birebir örtüşmüyor olsa da teokratik, idealist, ekspresyonist ve hümaniter tarih telakkileri ile benzerlik göstermektedir.

Mevlânâ, Mesnevî'deki tarihî anlatımlarda tarih biliminin temel taşları olan tarih, mekân ve kişi gibi bilgilere büyük oranda yer vermemiştir. Buna göre onun, tarihsiz tarih yaklaşımı doğrultusunda hareket ettiği söylenebilir. Aynı zamanda bir tarihçi olmamanın ona sağladığı geniş alan içerisinde tarafsız tutum takınmaktan ziyade, olaylara kendi düşünceleri ışığında eklemelerde bulunmuştur. Bunun için eserin, tarihî objektiflik içerisinde ele alındığı söylenemez. Bu gibi durumlar Mesnevî'nin tarihî kaynak olarak doğrudan kullanımına handikap oluşturmaktadır.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, düşüncelerini karşı tarafa geçirmek gayesiyle, okuyucusuna nasihat ederken tarih bilimini bir argüman olarak kullanmıştır. Mesnevî adlı eserinden hareketle, tarihi nasıl tasavvur ettiğini tespit etmek üzere yapılan bu çalışmada elde edilen bulgular, tarihçilere yeni bakış açıları kazandıracaktır. Mevlânâ'nın tarihi ele alma yönteminde farklılık olup olmadığı, diğer eserlerinin analizinden yola çıkılarak tespit edilebilir. Mesnevî dışında tarihî anlatımlar içeren diğer eserlerinin aynı doğrultuda incelenmesi, onun tarih kullanımının daha geniş bir perspektiften görülebilmesini sağlayacaktır. Mevlânâ'nın tarihi kullanımı üzerine yapılacak yeni çalışmalar, tarih çalışmalarını yürüten kişilere farklı bakış açıları sunarak tarih metodolojisi alanında önemli bir yer edinecektir.

KAYNAKÇA

- ACLÛNÎ, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (ö. 1162/1749); *Keşfü'l-hafâ*, (çev. Mustafa Genç), Beka Yayıncılık, C. 4, İstanbul, 2019.
- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855); *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- AKSU, Ali; “Mevlana’nın Mesnevî’sinde Dört Halife”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, Haziran 2009, ss. 19-41.
- ALİCAN, Mustafa; *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- ARPAGUŞ, Sâfi; “Tasavvuf’ta Mantıku’t-Tayr, Mevlânâ’da Hz. Süleyman ve Kuş Dili Tasavvuru”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, 2005/2, ss. 121-135.
- ARSLANTAŞ, Nuh; “Zûnüvâs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, C. 44, ss. 511-513.
- ATTÂR, Ferîdüddin (ö. 618/1221); *İlâhînâme*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Millî Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1967.
- ATTÂR, Ferîdüddin; *Mantıku’t-Tayr*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Millî Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1968.
- ATTÂR, Ferîdüddîn; *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1984.
- AYCAN, İrfan; *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- BAŞARAN, Selman; “Hakem b. Ebü'l-Âs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 15, ss. 175-176.
- BAYKARA, Tuncer; “Mevlânâ’nın Divân-ı Kebîr’inin Tarihî Kaynak Olarak Değeri”, *Birinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhaneler Sempozyumu Bildirileri*, yayına haz. Emrehan Küey, (Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa, 2002), ss. 185-188.
- BAYKARA, Tuncer; *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.
- BEYDEBA; *Kelîle ve Dimne*, (çev. Numan Külekçi), Serhat Yayınları, İstanbul, 2005.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066); *Delâilü'n-Nübüvve*, (terc. Hüseyin Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık, C. 1-4, İstanbul, 2017.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî; *Şuabü'l-İmân*, (terc. Hüseyin Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık, C. 2, İstanbul, 2015.
- BÎRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 453/1061 [?]); *el-Âsârü'l-bâkiye*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870); *Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- BULUT, Halil İbrahim; “Mûcize”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2020, C. 30, ss. 348-351.
- CAN, Şefik; *Mevlânâ ve Eflâtun*, Okul Yayınları, İstanbul, 2004.
- CEYHAN, Semih; *İsmail Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- CEYHAN, Semih; “Mesnevî”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2004, C. 29, ss. 325-334.
- CEYLAN, Ömür; “Şerh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 38, ss. 565-568.
- ÇOŞKUN, Derya; “Şî’a’nın Omuzlarında Yükselen Şehir: Sebzevâr”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Haziran 2019, ss. 13-22.
- ÇAVUŞOĞLU, Halime; “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud’un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler,” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 63, Aralık 2019, ss. 377-402.
- ÇELİK, Sebahattin; “Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf es-Sekafi’nin Fonksiyoner Rolü”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, Manisa, 2003, ss. 19-35.
- ÇİL, Halit; *Hz. Ömer’in Liderliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- DEMİRCAN, Adnan; *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.
- DEMİRCAN, Adnan; “Mesnevî’de Geçen Muâviye-İblis Hikâyesi”, *İSTEM*, S. 10, 2007, ss. 143-153.
- DÖNER, Evrim; *Mevlânâ Celaleddin Rûmî’de Tarih ve Din Tasavvuru*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018.
- DÜZGÜN, Osman; *Türkçe-Arapça/Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş’as b. İshâk (ö. 275/888); *Sünen*, İstanbul, 1992.
- EBU’S-SUÛD, Ahmed b. Muhammed el-İmâdî (ö. 982/1574); *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, (çev. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, C. 1, İstanbul, 2006.
- ERTURHAN, Sabri; “Hz. Ömer’in Ceza Hukukuna Dair Bazı Uygulamaları”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas, 2018), ss. 145-172.
- ESMEN, Can Tankut; *Türkiye’deki Tarihyazımında İdeolojik Tarih Pratikleri ve Eski Türk Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2020.
- FAYDA, Mustafa; “Ebû Bekir”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 101-108.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; “Ebû Tâlib”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 237-238.

- GÜLEÇ, İsmail; “Mesnevî’de Geçen Taassup Yüzünden Hıristiyanları Öldüren Yahudi Padişahın Hikayesi’ndeki Vezir, Aziz Pavlus mudur?”, *Essays in Memory of Hazel E. Heughan*, Edinburgh, 2007, ss. 113-134.
- GÜRBÜZ, Meryem; “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, C. 40, ss. 364-365.
- GÜRER, Dilaver; *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de Peygamberlerin Öyküleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜRER, Dilaver; *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de Peygamber Öyküleri II*, MEBKAM Yayınları, Konya, 2007.
- GÜRER, Dilaver; “İrfan Gözüyle Kıssaların En Güzeli: Mevlâna’nın Mesnevî’sinde Hz. Yûsuf”, *Sûfi Araştırmaları*, C. 9, S. 18, Yaz 2018, ss. 1-20.
- GÜRER, Dilaver; “Mesnevî’de Hz. Dâvûd”, *Buhara’dan Konya’ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya*, ed. Dilaver Güler-İbrahim Işıtan vd., Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, C. 2, Konya, 2019, ss. 136-159.
- GÜRER, Dilaver; “Mesnevî’ye Göre Hz. Sâlih’in Devesinin ve Semûd Kavminin Helâkinin Tasavvufî Anlamı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, 2016, ss. 259-276.
- GÜZEL, Ahmet; *Aşkın Simurgu -Bir Mevlânâ İncelemesi-*, Rûmî Yayınları, Konya, 2010.
- GÜZEL, Ahmet; *Hz. Ali*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019.
- GÜZEL, Ahmet; *Mim Ha Mim Dal (Sîret-i Nebî)*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012.
- HAMÎDULLAH, Muhammed; “Hendek Gazvesi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, C. 17, ss. 194-195.
- HARMAN, Ömer Faruk; “İsâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, C. 22, ss. 465-472.
- HARMAN, Ömer Faruk; “Kârûn”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C. 24, ss. 519-520.
- HARMAN, Ömer Faruk; “Lokman”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 27, ss. 205-206.
- HEGEL, G. W. F.; *Tarih Felsefesi*, (çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul, 2006.
- İBN HACER, Ebü’l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî (ö. 852/1449); *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, (terc. Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, C. 1-3, İstanbul, 2010.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân (ö. 808/1406); *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, C. 1, İstanbul, 1982.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (ö. 218/833); *Sîretü’-nebeviyye*, (terc. Hasan Ege), nşr. Kahraman Yayınları, C. 2, İstanbul, 2006.

- İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 151/768); *Sîretü İbn İshâk*, (çev. Selahattin Yıldırım), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021.
- İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed; *Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğazi*, (terc. Ali Bakkal), İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2013.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373); *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C. 6-7, İstanbul, 1994.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer; *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, (çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), Çağrı Yayınları, C. 2, İstanbul, 1990.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Menî (ö. 230/845); *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, (çev. Adnan Demircan), Siyer Yayınları, C. 1-3, İstanbul, 2014.
- İBN-İ MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887); *Sünen*, thk. M. Fuâd Abdulbâkî, Kahire, 1952.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzüddîn Ebûl-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233); *el-Kâmil fi't-Târih*, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın vd.), Ravza Yayınları, C. 1-2, İstanbul, 2019.
- KAFESOĞLU, İbrahim; "Alparslan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, C. 2, ss. 526-530.
- KALEMCİ, İsmail; *Mevlana'nın Divan-ı Kebir'indeki Büyük Tarihi Olaylar ve Yorumları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1990.
- KALKAN, Bilgehan; *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Hz. Musa*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018.
- KİTAB-I MUKADDES; Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1997.
- KÖKSAL, M. Asım; *Peygamberler Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- KÖLE, Bekir; "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Gemi Metaforu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 42, Şubat 2016, ss. 1869-1877.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*; çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- KURNAZ, Cemal-HARMAN, Ömer Faruk; "Hüdhüd", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, C. 18, ss. 461-462.
- KURTUBÎ, Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir (ö. 671/1273); *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (terc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, C. 2-13, İstanbul, 2002.
- KUTLUER, İlhan; "Câlînûs", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, C. 7, ss. 32-34.
- KUTUB, Seyyid; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (terc. Bekir Karlığa vd.), Hikmet Yayınları, C. 4-10, İstanbul, t.y.
- KUZGUN, Şaban; "Hâmân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 15, ss. 436-437.

- KÜÇÜK, Hülya; “Tasavvuf Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler ve Günümüz Tasavvuf Akademisyenlerinin Konuyla İlgili Müzakereleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 29, 2012, ss. 185-198.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1998.
- LE BON, Gustave; *Tarih Felsefesi*, (çev. Hüsrev Akdeniz-Murat Temelli), Ataç Yayınları, İstanbul, 2004.
- MARX, Karl; *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, (çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 2009.
- MERÇİL, Erdoğan; “Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 27, ss. 362-365.
- MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 345/956); *Mürûcü'z-zeheb*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l A'lâ; *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (terc. Muhammed Han Kayanî-Yusuf Karaca vd.), İnsan Yayınları, C. 3, İstanbul, 1986.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî (ö. 673/1273); *Dîvân-ı Kebîr*, (terc. Abdülbaki Gölpınarlı), Remzi Kitabevi, C. 1, İstanbul, 1957.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Fîhi Mâ Fih*, (terc. Ahmed Avni Konuk), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Mesnevî*, (çev. ve şerh Tâhirü'l-Mevlevî), Şamil Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, t.y.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Mesnevî*, (çev. ve şerh Şefik Can), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Mesnevî*, (çev. ve şerh A. Avni Konuk), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Mesnevî*, (terc. ve şerh Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1990.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn-i Rûmî; *Mesnevî*, (çev. Veled İzbudak), MEB Yayınları, İstanbul, 1995.
- MEYERHOFF, Hans; *Zamanımızda Tarih Felsefesi*, (çev. Abdullah Şevki), Hece Yayınları, Ankara, 2006.
- MİZZÎ, Cemâluddîn Abdurrahmân b. Yûsuf Ebü'l-Haccâc; “Hz. Peygamber'in Mucizeleri”, (çev. Erdoğan Köycü), *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, Haziran 2014, ss. 65-88.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/874); *Câmiu's-sahîh*, thk. M. Fuâd Abdulbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- NESÂÎ, Ebü Abdurrahmân b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915); *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- OLGUN, İbrahim-DRAHŞAN, Cemşit; *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, C. 3, 1967, Ankara.
- OLGUNER, Fahrettin; “Eflâtun”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 469-476.
- ÖNAL, Ramazan, “Hz. Peygamber’in Mucizelerinden Hanînü’l-Ciz’ Hadisesi (Mahiyeti ve İntikal Şekli)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, Aralık 2020, ss. 416-423.
- ÖZLEM, Doğan; *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- ÖZLEM, Doğan; “Batılı Bilgi, Pozitivizm ve Felsefe Çerçevesinde Avrupamerkezci Tarih Anlayışının Temelleri”, *İnsan ve Toplum*, C. 3, S. 6, 2013, ss. 7-24.
- ÖZTÜRK, Mustafa; “Zülkarneyn”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, C. 44, ss. 564-567.
- PALA, İskender; “İskender mi Zülkarneyn mi?”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 26, 1993, ss. 117-146.
- SADIKOĞLU, Hasibe; *Mevlâna'nın Mesnevî'sindeki Hadislerin Tespiti (I-II-III. Ciltler)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2019.
- SAKAOĞLU, Saim; “Mesnevi’deki Hikâyelerin Kaynakları ve Tesirleri”, *1. Millî Mevlâna Kongresi*, (Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1986), ss. 105-113.
- SARIÇAM, İbrahim-AYCAN, İrfan; *Emevîler*, TDV Yayınları, Ankara, 2020.
- SÜMER, Faruk; “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara, 1970, ss. 1-147.
- ŞİMŞEK, Ahmet; “Kaç Çeşit Tarih Yazımı Vardır? Türkçe Metodoloji Ders Kitapları Üzerine Kısa Bir Tartışma”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 7, Ankara, 2018), ss. 211-224.
- ŞULUL, Kasım; “Batı Tarih Felsefesine Giriş”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, Şanlıurfa, 2001, ss. 111-132.
- TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923); *Târihu’t-Taberî*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, C. 1-4, Ankara, 2018.
- TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr; *Tefsîru’t-Taberî: Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, (terc. Hasan Karakaya-Kerim Aytakin), Hisar Yayınevi, C. 1-2-4, İstanbul, 1996.
- TANYILDIZI, Eda-AZAR, Birol; “Hallâc-ı Mansur’un Mesnevî Üzerindeki Etkisi”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, C. 7, S. 3, 2021, ss. 712-723.
- TAŞPINAR, İsmail; “Mesnevî’de Erken Dönem Hıristiyanlık ve Pavlus”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 28, 2011, ss. 173-191.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892); *Câmiu’s-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- TOGAN, Zeki Velidi; *Tarihte Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*; Erişim 20 Temmuz 2023, <https://sozluk.gov.tr/>.
- ULUDAĞ, Süleyman; “Abdülkadir-i Geylânî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 234-239.
- ULUDAĞ, Süleyman; “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, C. 15, ss. 377-381.
- URALER, Aynur; “Ümmü Habîbe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, C. 42, ss. 318-319.
- VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö. 207/823); *Kitâbü'l-Meğâzî*, (çev. Musa K. Yılmaz), İlk Harf Yayınevi, C. 2, İstanbul, 2014.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili*, (haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C. 4, İstanbul, 2022.
- YILDIRIM, Ali; “Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi”, *Eğitim ve Bilim Dergisi*, C. 23, 1999, ss. 7-17.
- YILDIZ, Abdulvahap; “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın Sebzvâr Şehrini Savaş ile Alması Hikâyesinin Tarihî ve Tasavvufî Boyutu”, *Mevlânâ Araştırmaları*, ed. Adnan Karaismailoğlu, C. 1, (Akçağ Yayınları, Ankara, 2007), ss. 406-420.
- YİĞİT, İsmail; *Emevîler*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020.
- YİĞİT, İsmail; “Osman”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, C. 33, ss. 438-443.
- YURDAKUL, Çiğdem; “Marx'ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm”, *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 3, 2019, ss. 1-19.
- YUVALI, Abdülkadir; “Hülâgû”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, C. 18, ss. 473-475.
- YÜKSEL, Mücahit; “Duhâtu'l-Arab (Arab'ın Dâhileri) ve Hz. Ali'ye Karşı Konumları”, *İSTEM*, S. 28, 2016, ss. 349-368.